

Transnacionals vs. Drets de les dones

Investigació sobre els casos de Santa Cruz de Barillas (Guatemala),
Buenaventura i El Quimbo (Colòmbia) des d'una perspectiva feminista.

Transnacionals vs. Drets de les dones

Investigació sobre els casos de Santa Cruz de Barillas (Guatemala),
Buenaventura i El Quimbo (Colòmbia) des d'una perspectiva feminista.

COOPER>CCIÓ

Edició:

CooperAcció
info@cooperaccio.org
www.cooperaccio.org

Barcelona, Setembre 2021

Coordinació i redacció:

María Sanz Domínguez

Aquesta investigació és fruit del treball de recerca, les aportacions, els comentaris, la supervisió i les entrevistes realitzades per Ana G. Aupí, Laia Fargas Fursa, Tono Albareda Tiana, Liza García Reyes, Apen Ruiz Martínez i Marina Sánchez Cid, entre altres persones.

Entrevistades:

María Dolores Marroquín
Hermelinda Simón
Juan Hernández Zubizarreta
Micaela Antonio
Altres defensores la identitat de les quals ha hagut de ser preservada per motius de seguretat i protecció.

Aquesta investigació ha estat possible gràcies al finançament de l'Agència Catalana de Cooperació al Desenvolupament i de l'Ajuntament de Barcelona, així com al temps i els sabers compartits de les persones entrevistades.

**Generalitat
de Catalunya**

**Agència Catalana
de Cooperació
al Desenvolupament**

**Ajuntament
de Barcelona**

1. Introducció	7
1.1 Sobre el Grup Català d'Empresa i Drets Humans	7
1.2 Sobre CooperAcció	8
2. Objectius i contextualització	11
3. Metodologia	15
3.1 Perspectiva feminista	15
3.2 El testimoni com a font	17
3.3 El testimoni com a prova jurídica i la legislació	18
4. Punts de partida	21
4.1 Violència contra les dones	21
4.1.1 Violències contra el territori-cos i el territori-terra	23
4.1.2 Violència immaterial o psicològica	23
4.2 El precedent de la guerra	24
4.2.1 La violència contra les dones com arma de guerra	24
4.2.2 El desplaçament forçat	27
4.2.3 Guerra, violència i poder polític-econòmic	28
4.2.4 Contínuum de violències i impunitat	29
4.3 Violència contra pobles indígenes	30
4.4 Violència contra els pobles afrodescendents	31
4.5 Impunitat corporativa	32
5. Caracterització dels casos estudiats	35
5.1 L'empresa TCBuen al port de Buenaventura (Colòmbia)	35
5.2 Represa d'El Quimbo al departament del Huila (Colòmbia)	36
5.3 El projecte de la represa Hidro Santa Cruz a Santa Cruz de Barillas (Guatemala)	37
6. Principals afectacions als drets de les dones	41
6.1 Dret a l'aigua	41
6.1.1 Afectacions materials	41
6.1.2 Afectacions immaterials	43
6.2 Dret al territori	44
6.2.1 Afectacions materials	44
6.2.1.1 Territori com a font d'ingressos i d'alimentació	44
6.2.1.2 Integritat i accés al territori	45

6.2.1.3 Territori com ecosistema	47
6.2.1.4 Territori i propietat de la terra	48
6.2.1.5 Territori com recursos naturals	49
6.2.2 Afectacions immaterials	50
6.2.2.1 Arrelament i pertinença	50
6.2.2.2 El lligam espiritual amb el territori	51
6.2.2.3 Les xarxes comunitàries	52
6.2.2.4 Territori i cultura	53
6.3 Dret a l'alimentació	55
6.3.1 Afectacions materials	55
6.3.1.1 Manca d'accés a l'aliment	55
6.3.1.2 Empobriment i inseguretats alimentària	55
6.3.2 Afectacions immaterials	58
6.4 Drets civils i polítics	58
6.4.1 Persecució contra dones lideresses	59
6.4.1.1 Afectacions materials	59
6.4.1.2 Afectacions immaterials	61
6.4.2 Detenció i empresonament dels companys	61
6.4.2.1 Afectacions materials	61
6.4.2.1a Conseqüències per fills i filles	62
6.4.2.2 Afectacions immaterials	63
6.5 Dret a la integritat moral i física	64
6.5.1 Afectacions materials (violència física)	64
6.5.1.1 Violència sexual	64
6.5.1.2 Violència física, tortures, amenaces i risc per la vida	67
6.5.1.3 Femicidis	68
6.5.1.4 Reclutament, incorporació al conflicte armat i despulla violenta	69
6.5.2 Afectacions immaterials – violència psicològica i simbòlica	70
6.5.2.1 Coacció i intimidació	70
6.5.2.2 Difamació i estigmatització	70
6.6 Dret a la salut	72
6.6.1 Afectacions materials (físiques i psicosomàtiques)	72

6.6.2 Afectacions immaterials (psicològiques i emocionals)	74
6.6.2.1 La salut mental	74
6.6.2.2 El dol	75
6.6.2.3 La memòria de la guerra	76
6.6.2.4 Els precedents d'impunitat	77
6.7 Dret a la consulta prèvia, lliure i informada	78
6.8 Dret a l'habitatge i a la protecció contra desplaçaments forçats	79
6.8.1 Afectacions materials	79
6.8.2 Afectacions immaterials	81
6.9 Dret a l'educació	82
6.9.1 Afectacions materials	82
6.9.2 Afectacions immaterials	83
6.10 Dret al treball	84
6.10.1 Afectacions materials	84
6.10.2 Afectacions immaterials	87
7. Cap a les resistències: estratègies pròpies	89
<hr/>	
7.1 Enfortiment de les organitzacions de dones	89
7.2 Les cerimònies i processos de sanació col·lectiva	94
7.3 L'escolta i les comunitats emocionals	95
7.4 Els espais de memòria	96
7.5 Les pràctiques espirituals	97
7.6 Estratègies d'autoprotecció	98
7.7 La protecció internacional	99
8. Recomanacions	103
<hr/>	
8.1 Recollida de dades	103
8.2 Estratègies d'atenció i protecció	105
8.3 Estratègies de reparació i memòria	106
8.4 Dret a la justícia	108
8.5 Participació de les dones	109
9. Fonts i referències principals	111
<hr/>	

1.

Introducció

1.1 Sobre el Grup Català d'Empresa i Drets Humans

El grup català d'empresa i DDHH va ser creat el novembre de 2014 i està conformat per quinze entitats de dues plataformes de segon nivell, Lafede.cat – Organitzacions per a la Justícia Global i la Taula Catalana per la Pau i els Drets Humans a Colòmbia, a banda de comptar amb persones expertes del TNI- Transnational Institute i de la Universitat Autònoma de Barcelona, la Universitat de Barcelona, la Universitat de Girona, la Universitat Rovira i Virgili i la Universidad del País Vasco.

Les entitats que formen el grup són Alianza por la Solidaridad, AlterNativa Intercanvi amb Pobles indígenes, Amnistia Internacional Catalunya, Centre Delàs, CooperAcció, Enginyeria Sense Fronteres, Entrepobles, Fundació Pau i Solidaritat-CCOO Catalunya, Justícia Alimentària Global, Justícia i Pau, NOVACT, Observatori DESC, ODG, SETEM, SUDS i Brigades Internacionals de Pau de Catalunya (PBI) com entitat observadora.

Aquest grup busca la creació d'un centre públic que garanteixi que tota empresa que opera a Catalunya i/o presta serveis a qualsevol administració pública catalana compleix amb el respecte als Drets Humans, tant si opera a territori català com si ho fa a l'exterior¹. Més de 3.000 empreses catalanes operen a l'exterior, directament o a través de més de 7.500 filials.

Aquest centre podrà **rebre i contrastar les denúncies** de les comunitats afectades per empreses presents a Catalunya i emetre informes sobre aquestes afectacions. Si aquests informes confirmessin qualsevol mena de violació de Drets Humans, les empreses no podrien operar més al territori català, fins a haver reparat els danys i vulneracions provocades a les comunitats, i haver canviat les seves polítiques internes per no repetir aquestes vulneracions a futur.

El centre, per tant, podrà rebre queixes i denúncies específiques de les comunitats afectades directament per les empreses, i impulsar processos **d'investigació i de diàleg**. Es pretén, a més, que l'organisme tingui **capacitat sancionadora** si les empreses no faciliten tota la informació requerida.

---

1 <https://alertadh.org/es/observatori/>

També impulsarà propostes de **regulació i disseny de polítiques públiques**, per exemple en els processos de contractació pública, i abordarà **la investigació i seguiment** de casos de vulneracions de Drets Humans relacionades amb l'activitat empresarial².

L'objectiu és fer incidència política en les institucions catalanes per tal que apliquin la coherència en les seves polítiques públiques, seguint els principis de la Llei Catalana de Cooperació i la Llei d'Acció Exterior. Aquesta, en el seu article 12, especifica que el govern català:

“Ha de garantir la coherència de les accions de promoció de la internacionalització econòmica de Catalunya amb els principis rectors de Nacions Unides sobre empreses i Drets Humans, vetllant sempre pel respecte als Drets Humans en qualsevol acció que es porti a terme”³.

La iniciativa de la creació d'aquest centre sobre empreses i Drets Humans està en línia amb el marc de Nacions Unides, on es treballa en un **tractat vinculant** el qual obligui les empreses al compliment dels Drets Humans⁴.

El juliol de 2020 es va registrar al Parlament de Catalunya la proposta de llei per la creació d'aquest centre, que es considera una eina per “avançar cap a la regulació del sector empresarial en el respecte dels Drets Humans i la defensa del medi ambient, i per vetllar per tal que el procés d'internacionalització de l'economia catalana no generi impactes negatius, sobretot als països més empobrits”⁵. La proposta fou admesa a tràmit parlamentari l'octubre.

1.2 Sobre CooperAcció

CooperAcció⁶ és una associació de cooperació internacional creada el 1994, que busca contribuir, des d'una **perspectiva feminista**, a l'apoderament de les dones, lesbianes i trans, al ple exercici dels seus drets, per aconseguir l'equitat de gènere, com a condicions imprescindibles per assolir la justícia social, el desenvolupament humà sostenible i la pau.

Durant tot aquest temps, CooperAcció ha dedicat bona part dels seus recursos i energies a impulsar accions de **desenvolupament, incidència, formació i sensibilització** en favor dels drets de les dones i l'equitat de gènere.

La perspectiva feminista orienta l'anàlisi de les desigualtats i relacions de poder entre les dones i els homes. CooperAcció troba en el feminisme, en els feminismes, la proposta política que millor encarna les aspiracions de **justícia de gènere i equitat** entre dones i homes, el cos teòric que alimenta el treball per la **llibertat i l'autonomia de les dones, lesbianes i trans**, el motor que dinamitza els seus processos d'apoderament i les anima a organitzar-se al voltant de la **defensa i vigència dels seus Drets Humans**.

---

2 <https://www.taulacolombia.org/es/el-pleno-del-parlamento-da-luz-verde-a-la-ley-de-creacion-del-centro-de-empresas-y-derechos-humanos/>

3 <https://portaljuridic.gencat.cat/ca/document-del-pjur/?documentId=676911#>

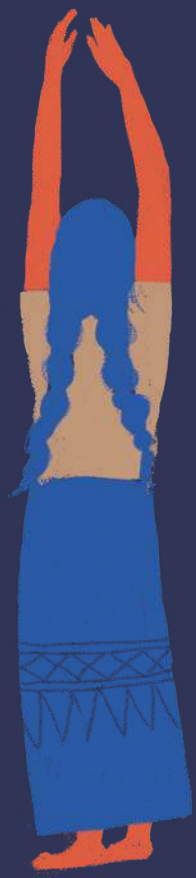
4 <https://www.ohchr.org/en/hrbodies/hrc/wgtranscorp/pages/igwgontnc.aspx>

5 <https://www.taulacolombia.org/es/se-registra-la-propuesta-de-ley-para-la-creacion-del-centro-catalan-de-empresas-y-derechos-humanos-una-iniciativa-pionera-que-convertira-a-catalunya-en-referente-internacional/>

6 <https://www.cooperaccio.org/ca/qui-som/>

L'organització s'enfoca en diferents àrees de treball, com fomentar una vida lliure de violències cap a les dones, promocionar l'autonomia dels cossos i les sexualitats, promoure les economies per la vida i l'ecofeminisme, o enfortir els moviments de dones i feministes, entre d'altres.

CooperAcció està radicada a Catalunya, i està present també a Mali, Senegal, Colòmbia i El Salvador.

2.

Objectius i contextualització

L'objectiu principal del present document és oferir **anàlisi, guies, indicacions i recomanacions per aplicar una perspectiva feminista** a la investigació, documentació, estudi, descripció, caracterització i presentació de les afectacions que tenen els megaprojectes transnacionals sobre els drets de les dones.

La **violència contra les dones** no pot ser ignorada quan s'estudien els impactes de les empreses transnacionals, ni ha d'analitzar-se com un dany col·lateral de l'extractivisme, sinó que constitueix un dels eixos principals dels atacs de les empreses transnacionals. Els qui posen en marxa projectes extractivistes saben que, atacant les dones, ataquen les persones que tenen cura dels recursos i sostenen el teixit comunitari. Neutralitzar aquesta resistència és vital si volen que els seus projectes prosperin. Com observa Sílvia Federici:

“Som testimonis d'una escalada de la violència contra les dones, especialment contra les dones d'ascendència africana i les natives d'Amèrica, perquè la “globalització” és un procés de recolonització política que té com a objectiu donar al capital el control sense oposició sobre la riquesa natural del món i el treball humà, i això no es pot aconseguir sense atacar les dones, que són les responsables directes de la reproducció de les seves comunitats. No és estrany que la violència contra les dones hagi estat més intensa en aquelles parts del món (Àfrica subsahariana, Amèrica Llatina, sud-est d'Àsia) més riques en recursos naturals, que ara són les preferides de les empreses comercials, i on la lluita anticolonial ha estat més forta”⁷.

Per la seva banda, l'organització internacional Feminists for a Binding Treaty, que promou l'aprovació d'un instrument legal vinculant per forçar les empreses transnacionals a respectar els Drets Humans, i a retre comptes quan els vulnerin, explica que les dones i les nenes pateixen violència i discriminació per part de les corporacions a causa de la **combinació de patriarcat, racisme i capitalisme**.

Així, explica que són elles les més afectades per **l'acaparament de terres, els desplaçaments forçats i l'extractivisme**, mentre se les denega l'accés a la terra i se les exclou dels processos de presa de decisions, les indemnitzacions o l'accés a la justícia.

---

7 Sílvia Federici, “Bruixes, caça de bruixes i dones”, Tigre de paper, 2020.

Són elles també les qui pateixen **atacs i violacions** per part de forces de seguretat públiques i privades, a causa de la militarització de les activitats empresarials.

Són elles les qui assumeixen els rols de **productores d'aliments** i, per tant, les qui abans experimenten les conseqüències de la pobresa, la fam, la malnutrició o la pèrdua de les terres, l'aigua o els mitjans de vida.

Són elles també les qui fan front a amenaces, criminalització, repressió, violència sexual i assassinats deguts al seu **treball de resistència** contra els abusos empresarials i en defensa dels Drets Humans⁸.

En el present treball ens proposem analitzar aquestes i altres afectacions específiques que experimenten les dones quan les empreses transnacionals irrompen a les seves vides i als seus territoris.

L'objectiu final és proporcionar *inputs* que serveixin per **instrumentar mesures que acabin amb la impunitat de les empreses** que cometin violacions contra els Drets Humans. Busquem generar fonaments per **valorar i comptabilitzar els danys** que viuen les dones quan les empreses transnacionals extractives s'instal·len als seus territoris.

Un altre objectiu serà el de **construir relat feminista que autoritzi els testimonis de les dones** com a part de les violacions de DDHH de les empreses extractives.

Aquesta investigació parteix de la **revisió de documentació** ja existent sobre els casos estudiats, com informes sobre Drets Humans, articles en mitjans de comunicació, recopilatoris de testimonis i històries de vida, recerca acadèmica, informes de comissions de la veritat, denúncies públiques de les organitzacions de persones afectades o conversatoris amb activistes i expertes sobre poder corporatiu i drets de les dones, entre d'altres.

Aquestes fonts es troben citades i referenciades a peu de pàgina, o bé en el mateix paràgraf quan es tracti de llibres, articles o publicacions acadèmiques que serveixen de marc teòric malgrat no estar estrictament centrades en els casos estudiats. Es pot consultar una relació de les fonts principals sobre cadascun dels casos al final d'aquest document.

Adicionalment, hem realitzat una **sèrie d'entrevistes** amb dones afectades directament pels casos estudiats, així com amb juristes, comunicadores, activistes i altres persones expertes lligades a organitzacions internacionals que treballen sobre els drets de les dones que resisteixen a projectes extractius. En algunes d'aquestes entrevistes hem hagut de protegir els noms i identitat de les persones entrevistades, donades les condicions de violència i amenaça en les quals viuen i desenvolupen les seves activitats de resistència.

---

8 Manifest de "Feminists 4 Binding Treaty", disponible en anglès a: <https://www.womenalliance.org/feminists-4-binding-treaty/>

3.

Metodologia

Per analitzar les afectacions de les empreses transnacionals sobre els drets de les dones, ens centrarem en l'anàlisi de tres casos:

- El projecte de la hidroelèctrica Hidro Santa Cruz a **Santa Cruz de Barillas**, Guatemala.
- La construcció de la represa hidroelèctrica **El Quimbo** en la conca alta del riu Magdalena en el departament del Huila, Colòmbia.
- La construcció de la terminal de contenidors per al comerç marítim internacional en la ciutat de **Buenaventura**, en la costa pacífica de Colòmbia.

En els tres casos estan involucrades **empreses espanyoles**, sigui de manera directa, sigui a través de filials constituïdes per la posada en marxa d'aquests projectes.

La construcció d'aquest document s'estructura en tres blocs:

- En primer lloc, es presenta **el context i les característiques principals** dels tres casos estudiats.
- En segon lloc, s'hi analitzen les **afectacions específiques** als drets de les dones en cadascun dels casos assenyalats. S'observaran les afectacions **materials i immaterials** de cadascun dels drets que hagin estat vulnerats.
- En tercer lloc, s'ofereixen **conclusions i recomanacions** basades en l'anàlisi d'aquestes afectacions. Es presenten també les **estratègies de resistència** que han desenvolupat les comunitats en els casos estudiats i en contextos similars.

3.1 Perspectiva feminista

Partir des d'una perspectiva feminista implica situar en el centre de l'estudi la vida i tots els processos que la fan possible, i valorar el paper de les **dones com a principals sostenidores de la vida**.

Si parlem de projectes empresarials que amenacen les formes de vida de territoris i comunitats, cal enfocar-s'hi en com es veuen afectades les qui sostenen la vida, i quines estratègies de resistència desenvolupen.

La perspectiva feminista suposa, també, posar especial atenció a les **violències específiques** que pateixen les dones pel fet de ser-ho, com les agressions sexuals, la violència de gènere dins de la parella, la discriminació als processos de presa de decisions, etc.

Permet reconèixer, a més a més, com impacten les indústries extractives en **els papers que el patriarcat atribueix a les dones**: proveïdores d'aigua i aliments, curadores de persones dependents, mares, esposes, etc.

Aquest punt de vista habilita a qüestionar els **marcs normatius** vigents i l'absència de denúncies, investigacions o figures penals que tinguin en consideració i castigui les violències específiques cap a les dones.

També proporciona eines per vincular les lluites de les defensores del territori i el medi ambient en països del Sud global, amb la defensa dels drets de les dones a tot el planeta, i facilita que les seves **reivindicacions** s'incloguin i visibilitzin en l'agenda dels **moviments feministes a escala global**. En situacions d'amenaça i persecució, aquestes xarxes globals poden promoure mesures de protecció (asil, acollida temporal, assistència legal, etc.).

La plataforma Feminists for a Binding Treaty, en lluita contra la impunitat de les corporacions que vulneren els Drets Humans, expressa, sobre la incorporació de la perspectiva de gènere a les investigacions sobre poder corporatiu que:

“Integrar la perspectiva de gènere no s’hauria de limitar a tractar les dones com un “grup vulnerable” o adoptar un punt de vista de “afegeixi les dones i remeni”. Demanem que es tracti amb la deguda diligència, i que es pugui ressaltar i assenyalar com les activitats empresarials tenen impactes diferents, desproporcionats o inesperats en les dones i altres identitats, com a resultat dels diferents rols de gènere socials, legals i culturals. Malgrat les evidències, els impactes de gènere dels abusos corporatius encara són àmpliament ignorants”⁹.

Davant l'absència de perspectiva de gènere a informes, avaluacions, reunions i debats sobre la impunitat corporativa, les organitzacions integrades a Feminists for a Binding Treaty proposen “avaluacions obligatòries dels impactes de gènere de les operacions empresarials; justícia sensible al gènere i mecanismes de reparació; i assegurar el respecte, la protecció i un ambient propici per les dones defensores de Drets Humans”¹⁰.

El present document cerca de respondre a aquestes demandes, oferint *inputs* que puguin servir per **visibilitzar els impactes específics en les dones dels projectes empresarials**, i posteriorment construir indicadors per avaluar aquests impactes.

La línia que guia tot el document és l'anàlisi de les afectacions que es produeixen en les dones, situant els seus **sentirs i problemàtiques específiques al centre**, en comptes d'incloure aquests impactes en un capítol separat a dins d'una anàlisi més generalista. Les cites de testimonis que s'inclouen, per tant, són majoritàriament de les dones afectades, o bé testimonis d'alguns homes que fan referència a la situació viscuda per les companyes, filles o veïnes de la comunitat.

9 <https://www.opendemocracy.net/en/oureconomy/corporate-abuse-feminist-issue/>

10 <https://www.opendemocracy.net/en/oureconomy/corporate-abuse-feminist-issue/>

Al llarg del document, es fa referència a una divisió binària de gènere entre homes i dones, ja que no hem trobat als informes consultats i referenciats prou dades desagregades per gènere que vagin més enllà de la divisió binària, per a poder-ne fer mencions o anàlisis específiques.

D'altra banda, hem prioritzat tot el possible les **referències teòriques** a autores i documents que par- teixen des d'una perspectiva feminista, en un intent de contextualitzar les nostres investigacions, pro- postes i conclusions dins d'aquest marc discursiu, conceptual i polític.

3.2 El testimoni com a font

El present informe concedeix una importància central al **relat i testimoni** de les dones com a exper- tes-testimonis, des de les comunitats a les quals pertanyen i les organitzacions i esforços d'articulació els quals acullen i encarnen. És per això que, en la descripció de les afectacions, incloem **cites textuais** dels seus testimonis, arreglades de manera directa en altres documents o mitjançant entrevistes, per realçar les paraules de les dones, les quals són les màximes expertes en les realitats en els quals viuen.

Temtem de superar així la separació clàssica entre experta-acadèmica i testimoni, per reforçar el valor que posseeixen els relats en primera persona quan es tracta d'explicar realitats com les que es descriuen. Busquem rescatar **les subjectivitats i experiències de les dones**, les seves maneres d'ex- pressar-se i descriure la seva realitat, i volem utilitzar el testimoni per narrar, documentar i demostrar les violacions de Drets Humans perpetrades per les empreses multinacionals en els casos estudiats.

Qüestionem, per tant, les nocions de "saber", "veritat" i "objectivitat" per desplaçar el focus cap a les **vivències, emocions i experiències de les dones**, i situar-les al centre de la reflexió.

Els feminismes, com a perspectiva de pensament o cos teòric¹¹, són una aposta de tota una genealogia de dones posant en discussió què és el saber i quina estructura necessita. La discussió sobre com con- figurar el coneixement en la seva forma i contingut presenta el repte de no invisibilitzar o restar valor al **territori** des d'on sorgeixen els debats, sabers i complexitats. Es tracta d'assumir la parcialitat i, al mateix temps, la validesa del punt de vista.

L'enfocament centrat en el testimoni planteja **dificultats específiques**:

- A. **Protecció de testimonis i garanties de seguretat:** hem d'aclarir que, tot i el valor que lliurem al testimoni, no tota la informació recaptada es pot publicar, perquè no som capaces de protegir i garantir seguretat a totes les dones que van oferir el seu testimoni. Coneixent els contextos els quals abordem i els seus nivells d'impunitat i de violència selectiva, preferim tenir curar dels pro- cessos i de les persones les quals van cedir la seva veu per al treball.
- B. **Dificultat per recaptar dades:** les vivències que les dones narren en els casos treballats represen- ten una quotidianitat intervinguda pels projectes i les lògiques de l'empresa, en col·laboració o amb el suport de les forces estatals legals i paralegals. Moltes de les formes en les quals es repre- senta aquesta situació en la quotidianitat de les dones són difícils d'articular en forma de denúncia legal, o de tenir en consideració als informes d'afectacions, perquè ni hi estan especificades ni incloses en la normativa jurídica vigent.

11 García, D. (2018). Una lapa en la avioneta. Corporación de Investigación y Acción Social y Económica- CIASE, Bogotá.

La construcció d'indicadors per la sistematització d'aquestes afectacions de les dones és molt difícil en contextos en els quals la manca de fons o els problemes d'accés a testimonis ho fan pràcticament impossible.

“Els indicadors que hi podem generar, com l'augment de bordells, d'embarassos infantils o de la violència sexual... no els podem emplenar amb dades, només amb testimonis. I es fa molt més complicat si es tracta d'emplenar les dades amb fonts oficials”.

Entrevista amb Maria Dolores Marroquin¹².

3.3 El testimoni com a prova jurídica i la legislació

S'hi observa també que molts dels danys que les empreses provoquen a les dones no es contemplen a les lleis vigents als països on es produeixen.

Històricament, els ordenaments jurídics prenen com a font “el costum”. Si aquest costum reiterat socialment, en el qual es fonamenta la llei, és patriarcal, és lògic que la llei que emani d'aquest estigui impregnada de valors i criteris també patriarcal.

D'aquests valors i criteris se'n deriven també moltes de les omissions i les interpretacions als ordenaments jurídics. Un exemple el trobem quan Rita Segato parla del “projecte històric dels amos”, per referir-se al model econòmic i les seves lògiques patriarcal (Segato, 2016:16).

Quan els impactes sobre les dones no són contemplats a les lleis, passen al buit de la subjectivitat, com a testimonis i no com a proves, i és aquí on el costum imperant implementa els seus mecanismes d'impunitat i silenciament. Les visions de les dones les quals resisteixen les formes patriarcal seran així **menystingudes com a “subjectives”, i invisibilitzades.**

“Tot aquest sistema ha invalidat tant les nostres veus, com les nostres subjectivitats. S'hi invalida la veu de qui no té el poder (...) no hem fet un sentit comú d'aquest tema, d'aquesta comprensió. Ens hi costa que aquesta altra manera de veure el costum es consideri vàlida, per interpretar-la, per consolidar-la en una interpretació de la realitat. Perquè tothom és objectiu, I allò que nosaltres pensem és subjectiu: les dones, o les maies, o els subalterns”.

Entrevista amb Maria Dolores Marroquin

En contraposició amb aquest menyspreu cap a les experiències de les dones, allò que es proposa és **donar valor als seus testimonis** i crear categories perquè siguin contemplades per les lleis.

“El testimoni de les dones pot esdevenir prova, ja que el costum és una font per fer la llei. No només des del victimari, sinó des de la víctima. Qui ha viscut, ha patit aquest costum, també o llegeix des d'altre lloc. El testimoni és això: una revisió del costum. Si el costum és font de llei, també la perspectiva de la víctima pot esdevenir font de llei”.

Entrevista amb Maria Dolores Marroquin

---

12 María Dolores Marroquín és activista, sociòlega i comunicadora feminista a Guatemala. Integra diferents col·lectius de dones i feministes, com ara La Cuerda, Voces de Mujeres i la Alianza Política Sector de Mujeres.

4.

Punts de partida

4.1 Violència contra les dones

Quan parlem de les afectacions que provoquen els projectes transnacionals sobre els cossos i les vides de les dones, entenem que moltes d'elles afecten el conjunt de **la comunitat**, amb independència del gènere.

Fins i tot algunes dinàmiques, com la criminalització, judicialització i empresonament de dirigents comunitaris, van afectar quantitativament a més homes que dones, com va ocórrer en el cas de Barillas.

Tanmateix, identifiquem que es produeixen una sèrie de **violències específiques** contra les dones, i també que les violències que afecten tota la comunitat tenen uns impactes específics en elles, sovint relacionats amb els rols que ocupen.

Entenem, per tant, que les violències específiques contra les dones tenen a veure amb la combinació de diferents variables:

- A. **Les violències producte de guerres i conflictes:** tant en el cas de Colòmbia, com en el de Guatemala, les comunitats han patit violències derivades de la guerra, com **desaparicions forçades, segrestos, assassinats, desplaçaments forçats, o fins i tot genocidis**. En el cas específic de les dones, a més, s'ha fet ús de la violació sexual com arma de guerra. En aquest informe entenem que les violències contra les dones no s'han interromput amb la signatura d'acords de pau, sinó que es perllonguen en un contínuum fins a l'actualitat.
- B. **El context patriarcal preexistent:** els contextos patriarcals a l'interior de les comunitats sovint naturalitzen o invisibilitzen les violències contra les dones. En molts casos, les dones tenen **escassa o nul·la participació en els processos de presa de decisions** que afecten la comunitat, amb la qual cosa la seva veu no és tinguda en consideració quan apareix una empresa amb un projecte a executar.
- C. **La irrupció de les empreses:** en aquest informe abordarem de manera específica les violències que es desfermen d'ençà que una empresa decideix instal·lar un projecte a un territori, independentment del fet que aquest arribi o no a executar-se. Moltes de les violències que afecten específicament les dones estan lligades amb la militarització i la instal·lació d'empreses de seguretat privades en el terreny per protegir els interessos corporatius.

- D. **Les violències posteriors a l'arribada de l'empresa:** amb independència del fet que el projecte es desenvolupi (cas d'El Quimbo o de TCBuen, a Colòmbia), o bé que es paralizzi per la resistència de la població (cas de Santa Cruz de Barillas, a Guatemala), tota la comunitat queda afectada pel projecte. Les afectacions tenen conseqüències duradores per la població i es poden traduir en un augment de les violències contra les dones o dels femicidis.
- E. **Violència política contra les defensores:** s'hi observa com les violències poden empitjorar en el cas que les dones siguin defensores de drets o destaquin a escala social com a lideresses comunitàries¹³. En certs casos, aquestes violències són perpetrades per homes que són també defensors i formen part dels mateixos moviments de resistència.

En un informe publicat el 2019, Amnistia Internacional adverteix que “de manera tant explícita com subtil, s'exclou, ignora, margina i/o menysprea activament a les WHRD (dones defensores de Drets Humans) i les seves contribucions a la societat, fins i tot a dins dels moviments de la societat civil dels quals formen part”¹⁴.

Si ens centrem específicament en les afectacions que generen les empreses transnacionals en els casos estudiats, podem distingir **tres dinàmiques o formes d'exercir violències** per part de les empreses:

1. En el cas d'El Quimbo a Colòmbia es produeix una **violència lenta**¹⁵: no s'exerceix amb atacs directes contra les persones, sinó que s'ataca el seu entorn i els seus mitjans de vida. L'afectació sobre de les persones es produeix a conseqüència de la intervenció sobre el territori.

En aquest cas es produeix una degradació ambiental significativa, en inundar una part del territori per construir una presa, i no tractar els sediments del riu de manera adequada, la qual cosa genera contaminació en les aigües i pèrdua dels mitjans de vida de la població.

En el cas de Barillas a Guatemala s'exerceix una **violència directa** sobre les persones, que és inseparable de l'acció de l'empresa: després de la seva arribada es produeixen casos d'invasió de cases, agressions físiques, assassinat, amenaces i xantatge. Aquestes dinàmiques es fan més explícites amb la militarització del territori, en declarar-se l'estat de setge, i es justifiquen sota el paraigua de la criminalització i la judicialització que s'utilitza per emparar registres, detencions, persecució i empresonaments arbitraris.

En el cas de Buenaventura, a Colòmbia, observem una **violència continuada**, que sovint es vincula al conflicte armat en el país, a la presència d'actors armats en el territori (guerrillers, paramilitars, militars...) o a dinàmiques relacionades amb el narcotràfic. Tanmateix, els testimonis de les pobladores afirmen que la privatització del port i la instal·lació de la terminal de contenidors va coincidir amb l'augment d'assassinats i desaparicions forçades en la mateixa zona. Segons aquestes fonts, la violència es va incrementar de forma simultània a la instal·lació del projecte, i és **funcional als interessos de l'empresa**¹⁶.

---

13 Entrevista pròpia amb el jurista Juan Hernández Zubizarreta, doctor en Dret per la Universitat del País Basc i autor de diversos articles i llibres sobre empreses transnacionals.

14 “Desafiar al poder, combatir la discriminación”, Amnistía Internacional, 2019. Disponible a: <https://www.amnesty.org/download/Documents/ACT3011392019SPANISH.PDF>

15 Rob Nixon defineix aquest concepte com una violència que esdevé “de manera gradual i fora de la vista, amb una destrucció demorada que es dispersa en el temps i l'espai, una violència per desgast que generalment no es veu en absolut com a tal” (“Slow violence and the environmentalism of the poor”, 2011).

16 “Asedio a las comunidades: los impactos de una empresa catalana, Grup TCB, en Buenaventura”, Taula Catalana per la Pau i els Drets Humans a Colòmbia..

4.1.1 Violències contra el territori-cos i el territori-terra

Per tal d'enunciar moltes de les violències específiques que enfronten les dones en aquests contextos, recuperem els conceptes de territori-cos i territori-terra desenvolupats per les feministes comunitàries de Guatemala¹⁷.

Elles plantegen que existeix una continuïtat entre les violències que s'exerceixen contra el territori i aquelles que s'infligeixen contra els cossos, i entenen el cos com una unitat que rep afectacions en allò que és físic, però també en allò que és psicològic i emocional.

Lorena Cabnal, indígena maia-xinka i feminista comunitària d'Iximulew¹⁸-Guatemala, ho expressa així:

“Les violències històriques i opressives existeixen tant pel meu primer territori cos, com també pel meu territori històric, la terra. En aquest sentit, totes les formes de violència contra les dones atempten contra eixa existència que hauria de ser plena. Igualment, totes les transnacionals generen una forma de violència contra la terra quan s'hi aboquen a l'extracció dels seus béns naturals per a generar mercaderia i guanys, l'objectiu de les quals és promoure la guerra, el poder econòmic de l'or, i la transformació biotecnològica dels éssers¹⁹”.

Cabnal reflexiona sobre com les violències que les transnacionals extractivistes exerceixen sobre el territori es tradueixen en violències sobre els cossos i les vides de les dones, i critica com aquestes afectacions són sovint ignorades o desplaçades de l'agenda dels moviments en defensa de la terra:

“Durant l'última dècada s'ha incrementat la defensa de la terra i territori, com una consigna política dels moviments indígenes continentals de l'Abya Yala²⁰, lluites importants s'han generat allà on les comunitats s'han alçat per defensar allò que històricament les pertany. Tanmateix, una contradicció a l'interior dels moviments de defensa territorial és el fet que les dones que conviuen al territori terra viuen en condicions de violència sexual, econòmica, psicològica, simbòlica i violència cultural, perquè els seus cossos encara continuen expropiats.”²¹

4.1.2 Violència immaterial o psicològica

Quan fem una recopilació de l'impacte dels projectes extractius sobre les comunitats, sovint s'invisibilitzen certes violències que tenen una dimensió immaterial, és a dir, **simbòlica, psicològica o emocional**. Per això, en aquest informe volem visibilitzar aquestes violències de manera específica, i situar-les al mateix nivell que la resta d'afectacions.

Moltes de les afectacions o impactes que viuen les dones en els territoris descrits tenen una especial dificultat per ser vistes o evidenciar-se com a part de les violències que impliquen la instal·lació de projectes d'empreses transnacionals. Aquesta situació revictimitza a les qui enfronten aquests impactes,

17 Territori-terra i territori-cos han estat en l'última dècada una de les categories feministes per explicar com la terra i el cos de les dones estan imbricats en un context social que els mercantilitza i els desposseeix històricament, precisament per la íntima connexió i potencial que poseeixen.

18 Nom originari del territori que avui ocupa Guatemala.

19 Lorena Cabnal a “Feminista siempre. Feminismos diversos: el feminismo comunitario”, ACSUR Las Segovias, 2010. Disponible a: <https://porunavidavivable.files.wordpress.com/2012/09/feminismos-comunitario-lorena-cabnal.pdf>

20 Nom ancestral del continent americà.

21 Ibid., p. 23-24

ja que pateixen els danys dels atacs i, al mateix temps, la negació del reconeixement d'aquest d'any, violentant el dret a la veritat de les víctimes i de la societat en el seu conjunt.

El marc psicosocial obre la possibilitat d'emmarcar en un context aquesta mena de danys que, a més, no poden deslligar-se del **context** en el qual es produeixen. La perspectiva psicosocial proposa doncs un “posicionament ètic davant del patiment subjectiu de les víctimes”²².

Però tractar d'enquadrar com a **violència psicològica** alguns dels danys que pateixen les dones pel fet de ser dones obre molts debats al voltant de les categories i perspectives d'anàlisi i les seves implicacions simbòliques.

Reduir o enquadrar com a violència psicològica la **intencionalitat sistemàtica de les empreses** de provocar un trencament del teixit social a través de l'atac planificat als cossos de les dones és, en ell mateix, un plantejament reduccionista.

Al mateix temps, aquesta perspectiva és una estratègia per poder **litigar o fer incidència** amb un suport argumentatiu sobre què impliquen o van implicar per algunes dones aquests projectes, de manera específica pel fet de ser dones, i com aquestes vivències són vàlides i legítimes per relatar els impactes dels projectes extractius. És per això que enquadrem com a violència psicològica, dany emocional o “dany moral” (concepte emprat per litigis referits al dany immaterial) algunes de les vivències de les dones dels casos en els quals treballem.

A banda, categoritzar com a violència psicològica allò que han viscut les dones permet situar-ho en termes jurídics de **delicte**, la qual cosa és fonamental per poder denunciar i sortir de l'efecte paralitzant que provoquen aquestes violències.

Així i tot, les afectacions psicològiques es recullen dins de les **tipificacions penals** de manera molt sucinta i accessòria, però és per ara una de les formes de processar aquesta mena de delictes comesos tant per part de les empreses com dels estats, sigui per acció o per omissió.

El jurista Juan Hernández afegeix que “a banda de les violències directes, és important recaptar informació sobre aquelles que no són tan evidents contra les dones: aspectes de salut o psicològics, per exemple (...). Explorar la barrera dels danys psicològics com a part capital dins de les figures penals, així com altra mena de violències simbòliques subjectives, és un tema crucial sobre el qual s'ha de reflexionar i proposar que siguin inclosos al desenvolupament de futures regulacions penals”²³.

4.2 El precedent de la guerra

4.2.1 La violència contra les dones com arma de guerra

Tant a Colòmbia com a Guatemala, les dones són **supervivents de guerres** i processos violents arrelats durant dècades, i que no s'han vist interromputs amb la signatura dels acords de pau (el 1996 a Guatemala, el 2016 a Colòmbia).

22 Antillón Najlis, Ximena, “Yo solo quería que amaneciera. Impactos psicosociales del caso Ayotzinapa”, p. 33. Disponible a: <https://radiozapatista.org/wp-content/uploads/2018/04/InformeAyotziFin.pdf>

23 Entrevista pròpia amb Juan Hernández.

Fins i tot en els casos de dones i nenes que hagin nascut en els darrers anys del conflicte o després de la signatura d'aquests acords, la violència forma part de la seva experiència vital, com una reminiscència dels relats de les seves ancestres o de les condicions de vida que enfronten en l'actualitat (empobri- ment, desplaçament forçat, etc.).

Si repassem el context històric, observem que en tots dos casos la repressió dels estats contra insur- gents té una continuïtat en les violències que avui experimenten les defensores i defensors del territori.

Els estats contra insurgents dels 70 a Colòmbia i Guatemala van transitar de la Doctrina de Seguretat Nacional, comú a les dictadures militars del Pla Còndor a Argentina, Xile, Uruguai, Paraguai i Bolívia, a la Doctrina d'Estabilitat Nacional, amb la qual es va institucionalitzar la intervenció de les forces armades com a "garants de l'estat" per gestionar la governabilitat mitjançant un exèrcit professionalitzat. Van categoritzar als "oponents de l'estat" i es va configurar el que avui coneixem com a "enemic intern".

"Aquest nou adversari estava representat per qualsevol persona, grup social, reivindicació o idea susceptible de desenvolupar-se al present o al futur com a 'punta de llança', aliat o suport eventual del 'comunisme internacional'".

Comissió per l'Esclarament Històric a Guatemala, Tom I: 118.

Aquesta categoria es va ampliar a la societat civil, situant com a enemic a qualsevol grup que no estigui d'acord i qüestionari les injustícies socials.

Les guerres de Colòmbia i de Guatemala són conegudes per les esfereïdores xifres de violacions de Drets Humans. En totes dues, les dones van ser impactades de manera brutal sota aquesta lògica de control territorial i de "l'enemic", essent part del cos-territori a sobre del qual impactaren els objectius de trencament del teixit social.

Existeixen diversos elements que expliquen aquest fet:

- A. En primer lloc, el **sentit de propietat** construït a dins de la societat patriarcal amb relació als cossos de les dones permet la construcció d'aquestes com a propietat, en aquest cas, de "l'enemic". Com queda referenciat a "Tejidos que lleva el alma"²⁴ (Fulchiron 2009: 168):

"El cos de les dones cobra en temps de guerra tota la seva dimensió simbòlica com a propietat masculina. És una lògica bèl·lica, en la qual el cos de les dones és vist com a propietat de l'enemic que, com totes les altres, ha de ser destruïda i expropiada per afeblir-lo i destruir-lo".

- B. En segon lloc, existeix una deshumanització històrica, símptoma de sistemes altament colonials i patriarcal, que construeix els cossos femenins i els cossos indígenes com a éssers no adults o humans incomplets. Amandine Fulchiron cita, parlant de la violència sexual en la guerra de Guatemala:

24 "Tejidos que lleva el alma. Memoria de las mujeres mayas sobrevivientes de violación sexual durante el conflicto armado". Disponible en: <https://www.ecapguatemala.org.gt/sites/default/files/Tejidos%20que%20lleva%20el%20alma.pdf>

“El nivell de barbàrie que es va desfermar contra els cossos de les dones indígenes només es pot donar en un sistema ideològic dominant que deshumanitza aquestes dones, que les desvaloritza, que les cosifica i les transforma en objectes de plaer masculí, en un sistema que legitima la violència sexual contra elles i l’apropiació violenta dels seus cossos, en un sistema que dona valor superior als homes, la força i el domini; per tant, en un context social i ideològic marcat per una forta desigualtat entre dones i homes, per un profund odi cap a les dones i un racisme arrelat. Els significats del cos femení i d’allò que és indígena, històricament i socialment construïts i interioritzats en les consciències col·lectives i individuals, es van traslladar a la lògica de la guerra, alimentat i exacerbant una ideologia que permetia justificar l’ús de la violència sexual”. (Fulchiron, 2009:153)

- C. En tercer lloc, les dones, com a **pilar comunitari** a sobre del qual se sosté la cura de la cultura i la vida, van ser especialment atacades amb l’objectiu de trencar el teixit social i així guanyar la guerra. Concretament, “l’exèrcit va utilitzar la violació sexual com arma de guerra perquè culturalment es coneix l’impacte humiliant i desmoralitzador que té aquesta sobre els homes i grups socials als quals pertanyen les dones, així com els trencaments del teixit social i comunitari que provoca”(Fulchiron, 2009:152).

En el cas de Colòmbia, la xifra oficial de dones supervivents de violència sexual és de 26.534 des de l’any 1985²⁵, una xifra que les organitzacions de Drets Humans consideren molt inferior a la real, donades les dificultats de denunciar aquests fets pel tabú o la por a l’estigma o les represàlies. La lògica en tots els casos és sempre la mateixa: es persegueix la **dominació del territori a través del sotmetiment del cos** de les dones.

“Tota forma de violència sexual en el conflicte armat emet un missatge polític, un missatge de poder que repercuteix de manera negativa en la subjectivitat i la vida de les víctimes. La violència sexual ha estat emprada de diferents formes, per exemple, ha sigut utilitzada per escarmentar les dones estigmatitzades de guerrilleres o auxiliars de guerrilles, amb el fi d’eliminar i castigar qualsevol rastre de l’enemic en els territoris disputats. Ha sigut utilitzada en zones de disputa amb l’objectiu d’atemorir la població, desplaçar-la de manera forçada i despullar-la de les seves terres, habitualment en el marc de massacres i desaparicions forçades. També s’ha fet servir la violència sexual amb la finalitat de callar, silenciar i neutralitzar les accions d’oposició que han posat en marxa lideresses comunitàries, mestres, periodistes i dones disconformes amb els projectes polític-militars dels actors armats”.²⁶

La doctrina de l’enemic intern es continua aplicant en l’actualitat contra **defensores i defensors de la terra**, el territori, el medi ambient i els Drets Humans, les quals són titllats “d’opositors del desenvolupament”, “guerrillers”, “comunistes”, “antidesenvolupament”, “terroristes” o “ecoterroristes”, segons denuncia un informe d’Amnistia Internacional²⁷.

El mateix document assenyala com l’estat guatemalenc recorre repetides ocasions a decretar **l’estat d’excepció o estat de setge** en zones on es projecten o s’estan desenvolupant projectes miners o hidroelèctrics.

25 <https://www.efe.com/efe/america/sociedad/la-violencia-sexual-en-el-conflicto-armado-ha-afectado-a-26-534-colombianas/20000013-3984951>

26 “La guerra inscrita en el cuerpo. Informe nacional de violencia sexual en el conflicto armado”. Disponible a: http://www.centrodehistoria.gov.co/descargas/informes-accesibles/guerra-inscrita-en-el-cuerpo_accesible.pdf

27 “Defendemos la tierra con nuestra sangre” (Amnistía Internacional, 2016), p. 22-23. Disponible a: <https://www.amnesty.org/download/Documents/AMR0145622016SPANISH.PDF>

En el cas de Colòmbia, des de 2016, any de la signatura dels acords de pau entre el govern i les FARC, més de 400 defensores i defensors de Drets Humans han estat **assassinats**, la xifra més alta d'Amèrica Llatina, segons les dades de l'Oficina de l'Alt Comissionat de Nacions Unides pels Drets Humans. D'elles, 49 eren dones defensores. Almenys tres defensores van patir violacions sexuals en el mateix període²⁸.

4.2.2 El desplaçament forçat

En el context de la guerra de Guatemala, així com en el del conflicte a Colòmbia, es va produir el **desplaçament forçat intern** de moltes poblacions que van deixar les seves comunitats d'origen per fugir de la violència, les amenaces i les intimidacions.

A Colòmbia, prop de 8 milions de persones han estat desplaçades de les seves comunitats des de 1985, segons dades de l'Alt Comissionat de Nacions Unides pels Refugiats (ACNUR)²⁹. A Guatemala, es calcula que més d'un milió de persones van ser forçades a desplaçar-se internament o van fugir del país durant el conflicte armat.

Tampoc els desplaçaments interns s'han aturat amb la signatura dels acords de pau, en cap dels dos contextos estudiats. Factors com **la violència, les extorsions i amenaces, la presència del crim organitzat associat al narcotràfic, l'expansió d'activitats empresarials a gran escala (monocultius, explotacions mineres, ramaderia extensiva, hidroelèctriques), i els esdeveniments naturals i climàtics** estan entre les causes d'aquests moviments de població³⁰.

Els desplaçaments forçats comporten un **impacte psicològic** per les persones desplaçades, les quals han d'abandonar els seus espais de referència i, en alguns casos, als seus familiars o persones properes.

A banda de la situació de **desarrelament**, aquestes persones també travessen situacions d'extrema **vulnerabilitat i inseguretat econòmica**, ja que no tenen garantits els mitjans de vida en els llocs als quals es desplacen, i en molts casos es veuen excloses i empobrides. Altres vivències estan relacionades amb **la pèrdua de la identitat associada al territori** o la disgregació de la família³¹.

A aquestes situacions hem d'afegir el trauma que suposa abandonar el territori a conseqüència de la violència patida, i la **memòria d'aquesta violència** que roman al cos i les emocions de les persones afectades.

Podem connectar aquest trauma, derivat de situacions de guerra, amb la por, les pressions i les amenaces de desplaçament forçat que arriben amb la instal·lació de projectes transnacionals en un territori.

28 Veure informe d'Human Rights Watch disponible a: <https://www.hrw.org/es/report/2021/02/10/lideres-desprotegidos-y-comunidades-indefensas/asesinatos-de-defensores-de>

29 <https://www.acnur.org/noticias/noticia/2018/12/5c243ef94/hay-mas-victimas-de-desplazamiento-forzado-en-colombia-que-numero-de-habitantes.html>

30 Hernández Bonilla, Sindy, investigadora del subprograma "Movilidad humana y dinámicas migratorias" de la Universidad Rafael Landívar de Guatemala. Disponible a: https://rua.ua.es/dspace/bitstream/10045/70592/1/RMF_56_18.pdf

31 Veure informe REMHI del projecte interdiocesà de recuperació de la memòria històrica a Guatemala disponible a: <http://www.derechoshumanos.net/lesahumanidad/informes/guatemala/informeREMHI-Tomo1.htm#t1c4e2>

Novament la comunitat se sent en risc de perdre els seus espais mitjançant un procés violent, i es desperten les **memòries del desplaçament**, tant les pròpies com les dels seus ancestres.

Fins i tot comunitats que no havien estat desplaçades anteriorment per la guerra, es veuen forçades, després de la signatura dels tractats de pau, a deixar les seves cases per la instal·lació d'un projecte empresarial, sigui per la **modificació de l'entorn** -com succeeix amb la inundació de diversos pobles a la construcció de la represa d'El Quimbo-, per la **privació de mitjans de vida** -reducció d'àrees de cultiu, contaminació dels llits dels rius...-, per les **pressions, xantatges i intimidacions** exercits per l'empresa -com ocorre amb les persones criminalitzades a Barillas- o per l'irrespirable **ambient de violències** que es produeix en simultani a l'arribada de l'empresa -cas de Buenaventura.

D'aquesta manera, la lògica de desplaçaments forçats no s'interromp després de la guerra, i una **violència de cort neocolonial i extractivista** ve a substituir a la persecució d'exèrcits, paramilitars i guerrilles.

4.2.3 Guerra, violència i poder polític-econòmic

La violència del període de les guerres contrainsurgents no va finalitzar quan es van signar els acords de pau, ni a Colòmbia ni a Guatemala, ja que els actors de la guerra segueixen tenint poder i capacitat d'utilitzar-lo pel control territorial i, per tant, per defensar els seus interessos. El cos de les dones continua essent un mitjà per la **desestructuració social** de qualsevol mena de resistència enfront d'un model extractivista que utilitza la violència com a política pel seu desenvolupament.

En el cas de la guerra de Guatemala, alguns dels comandaments medis, que van ser els qui van implementar materialment la política d'extermini, són els qui ara **en temps de pau tenen poder**: bé dins de l'Estat³², bé a les empreses de seguretat privada que contracten les transnacionals hidroelèctriques.

Després de signar la pau a Guatemala, les empreses de seguretat privades a càrrec de militars es van multiplicar. En els darrers 14 anys, l'Estat guatemalenc ha fet una despesa de 3.300 milions de quetzals (uns 365 milions d'euros) en contractes concedits a empreses de seguretat privada, la qual cosa és equivalent al 13,2 % del pressupost assignat a la Policia Nacional Civil durant el mateix període. Aquest procés es coneix com a primer negoci postguerra dels militars: una forma de **"reconversió militar"**, una nova manera de relacionar-se amb el poder econòmic.

En el cas de Santa Cruz de Barillas, el responsable de l'àrea social de l'empresa hidroelèctrica va ser Juan Garrido, capità retirat de l'Exèrcit de Guatemala que fou assenyalat per la Comissió Internacional Contra la Impunitat en Guatemala (CICIG) per la seva implicació en l'assassinat d'Emmanuel Méndez Dardón, fill de l'activista de Drets Humans, Amílcar Méndez³³, quan tots dos treballaven a l'aeroport "La Aurora".

32 Es destaca el cas de l'expresident guatemalenc Otto Pérez Molina (2012-2015), exmilitar que va participar en la Guerra Civil de Guatemala i va dirigir el grup que va perpetrar un cop d'estat el 1982 i va entregar el poder a Efraín Ríos Montt. El 2013, Ríos Montt va ser condemnat a vuitanta anys de presó pel genocidi i els crims de lesa humanitat comesos contra el poble indígena ixil durant el seu mandat (1982-83).

33 Amílcar Méndez és un activista vinculat a la defensa dels Drets Humans a Guatemala des dels anys vuitanta. Ha dirigit el Comitè de persones desplaçades de Guatemala i ha estat electe com a representant en el Parlament del partit d'esquerres Frente Democrático Nueva Guatemala. L'organització Human Rights Watch es va fer ressò de l'assassinat d'Emmanuel Méndez i va exigir una investigació per aclarir si el crim estava "políticament motivat": <https://www.hrw.org/es/news/2007/08/21/guatemala-investigar-el-asesinato-del-hijo-de-un-activista-de-derechos-humanos>

També ha estat assenyalat per aquesta comissió per narcotràfic, seguiment il·lícit de trucades, tràfic d'il·legals, contraban i el robatori de 9 milions de dòlars ocorregut a l'aeroport internacional "La Aurora" l'any 2006, així com per robatoris en botigues d'aquesta terminal aèria, entre altres càrrecs.

A Barillas, Garrido va ser acusat a més d'exercir pressió sobre les persones de la resistència per a la imposició del projecte hidroelèctric, i lligat públicament amb l'assassinat d'Andrés Francisco Miguel l'1 de maig de 2012.

Andrés Cabanas, analista del cas, va categoritzar com a "política de penetració transnacional" les pràctiques delictives que va tenir l'empresa en aliança amb el govern de torn, donats els elevats **nivells de violència** que es van implementar i la **reproductibilitat** en altres territoris de l'estat de Guatemala del procediment d'entrada de l'empresa i les estratègies d'intimidació contra la població.

En el cas de Colòmbia, també es registren casos on les **empreses militars i de seguretat privada protegeixen** els interessos de les empreses transnacionals extractives en territoris rics en recursos naturals.

En diversos casos, aquestes empreses han estat denunciades per violacions de Drets Humans, com la **violència sexual contra dones i nenes** o la contaminació de cursos d'aigua i terrenys arran de les fumigacions aèries amb herbicides per erradicar cultius de coca o d'opi³⁴.

En el cas de Buenaventura, els testimonis de la zona assenyalen com ni la presència policial ni la seguretat privada de l'empresa portuària TC Buen impedeixen l'actuació de **grups armats il·legals de guerrillers o paramilitars**. A banda, acusen el personal de seguretat de l'empresa de disparar contra els pescadors artesanals que treballen en l'albufera on s'ubica la terminal de contenidors.

4.2.4 Contínuum de violències i impunitat

La combinació de factors com la violència sexual, el desplaçament forçat o l'aliança entre les empreses i el poder polític-econòmic, tant a Guatemala com a Colòmbia, ens porta a parlar del fet que les dones enfronten **un contínuum de violències**.

Aquesta lògica de guerra com contínuum imprimeix no només una raó que introdueix la violència com un "mal inevitable" per assolir els objectius econòmics, sinó que introdueix tota una estructura de continuïtat institucional que permet operativament desenvolupar **la violència com a pràctica empresarial** sostinguda, permesa i avalada per l'Estat.

Els conflictes eco-territorials³⁵ generats per la imposició de projectes en els quals la violència és part de la política empresarial³⁶ fan sorgir "la guerra con únic terreny de superioritat incontestable"³⁷.

34 Per més informació consultar l'informe "La fuerza invisible en Colombia. Análisis del rol y el impacto de las empresas militares y de seguridad privada en los derechos humanos y el proceso de construcción de paz en Colombia", publicat per l'ONG catalana Novact el 2016 i disponible a: https://novact.org/wp-content/uploads/2016/12/FUERZA_INVISIBLE_COLOMBIA_WEB.pdf

35 Aquest concepte és desenvolupat per Rocío Silva Santisteban en el llibre "Mujeres y conflictos ecoterritoriales" (2016), disponible a: https://www.entrepueblos.org/wp-content/uploads/2018/03/Mujeresyconflictos_Convenio_-2017.pdf

36 Veure l'article d'Andrés Cabanas: <https://omal.info/spip.php?article6675>

37 Veure Rita Laura Segato, "La guerra contra las mujeres" (Traficantes de Sueños, 2016). Disponible a: https://www.traficantes.net/sites/default/files/pdfs/map45_segato_web.pdf

Tant en el context de Guatemala com en el de Colòmbia, la impunitat dels crims comesos en temps de guerra i durant el postconflicte és fonamental per mantenir aquest contínuum de violències. La impunitat no es tracta només de l'omissió del càstig, sinó que se suporta en mecanismes per amagar la veritat i obstaculitzar les investigacions i la sanció dels responsables, generant nous danys i violacions als drets de les víctimes.

La impunitat genera frustració i impotència, pèrdua del sentiment del propi valor, culpa, desesperació i sentiments de ràbia. La impunitat, a més a més, sosté una situació d'amenaça vital real per les víctimes, les quals, amb les seves accions de denúncia, enfronten els perpetradors que continuen en posicions de poder.

4.3 Violència contra pobles indígenes

En el cas específic de Santa Cruz de Barillas a Guatemala, un dels aspectes que cal ressaltar és el fet que el lloc on es planteja el projecte hidroelèctric forma part del territori on conviuen diversos grups indígenes: q'anjobal, chuj, akatexo, popti³⁸...

La instal·lació de projectes sobre territoris indígenes posseeix certes particularitats les quals han de ser tingudes en consideració en l'estudi dels impactes i les violacions de drets registrades:

- A. **Dret a la consulta prèvia, lliure i informada:** el conveni 169 de l'Organització Internacional del Treball (OIT) estableix que les comunitats indígenes tenen el dret a la consulta prèvia, lliure i informada sobre qualsevol activitat que tingui un impacte sobre el seu territori o els seus recursos. Per tant, segons aquest document, les empreses estan obligades a consultar les comunitats abans d'instal·lar-se en el terreny, a proveir una informació transparent sobre l'activitat que planegen desenvolupar i les seves conseqüències, i a no exercir cap mena de pressió ni xantatge sobre elles per l'acceptació del projecte. Aquesta consulta ha de cercar establir un acord, vehicular-s'hi mitjançant les institucions que siguin representatives per les comunitats indígenes i fer-se de bona fe, de manera que generi confiança en ambdues parts.
- B. **Dret a la no discriminació:** en la intervenció en territoris indígenes és especialment important tenir cura que durant els processos de diàleg sobre els projectes transnacionals no es produeixin situacions de racisme o discriminació. En el cas de Barillas, la discriminació s'expressa per la manca de respecte a la integritat del territori indígena i la vulneració del dret a la consulta.

En situacions particulars, algunes pobladores també mencionen que personal de l'empresa va fer servir expressions racistes o discriminatòries contra elles. Per exemple, l'esposa d'un dels líders comunitaris criminalitzats per la seva resistència al projecte va declarar que el cap de l'àrea social de l'empresa Hidro Santa Cruz va trucar-la per telèfon per extorsionar-la, i es va dirigir a ella amb l'expressió: "vostès són capritxosos, són indis"³⁹.

- C. **Relació dels pobles indígenes amb el territori:** a banda de l'espai en el qual es desenvolupa la vida comunitària i les activitats productives i reproductives, on s'instal·len les cases i on es té accés als recursos que possibiliten la vida (aigua, cultius, etc.), la cosmovisió dels pobles indígenes atorga al territori un valor espiritual i s'identifica, no només com a font de recursos, sinó com a lloc on descansen els ancestres i com a escenari de rituals i cerimònies. El territori és, per tant, part

---

38 "Una hidroeléctrica española contra los pueblos indígenas. El caso de Ecoener-Hidralia en el norte de Guatemala", Alianza por la Solidaridad, p. 11.

39 Ibid., p. 30

important de la identitat dels pobles indígenes, i és essencial pel desenvolupament de les seves pràctiques culturals.

4.4 Violència contra els pobles afrodescendents

En el cas concret de Buenaventura, a Colòmbia, on el 90 % de la població és afrocolombiana, s'observa com la instal·lació de la terminal de contenidors pel comerç marítim internacional suposa també la vulneració dels seus drets. Aquests drets estan reconeguts tant pel Conveni 169 de l'OIT, com per la Constitució colombiana i per la llei 70 de 1993, que reconeix el dret a la propietat col·lectiva de les terres per les "comunitats negres que han estat ocupant terres ermes en les zones rurals riberenques dels rius de la Conca del Pacífic, d'acord amb les seves pràctiques tradicionals de producció".

Aquesta llei també estableix mecanismes per protegir la identitat cultural i els drets de les comunitats negres de Colòmbia com a grup ètnic i per fomentar el seu desenvolupament econòmic i social per tal que assolixin "condicions reals d'igualtat d'oportunitats davant de la resta de la societat colombiana"⁴⁰.

En aquest cas s'observa la vulneració de certs drets específics:

- A. **Dret a la consulta prèvia, lliure i informada:** com s'ha vist anteriorment, el conveni 169 de l'OIT s'estén als pobles indígenes i tribals, per la qual cosa protegeix també el cas de les comunitats afrodescendents de Buenaventura. S'estableix per tant l'obligació que siguin informades i consultades de manera prèvia a la instal·lació del projecte. Els testimonis dels rumors previs o informacions imprecises que tenia la població als primers mesos de la construcció de la terminal de contenidors evidencien que aquest dret va ser vulnerat, mentre la població local mai va ser consultada.
- B. **Dret a la no discriminació:** els testimonis dels líders i lideresses de la comunitat apunten a un etnocidi, és a dir, un pla organitzat i sistemàtic dirigit a l'extermini de la població afrodescendent de Buenaventura per aplanar el camí a la instal·lació de més empreses i la privatització completa del territori per a l'ús empresarial.

"Nosaltres diem que caminem cap a un etnocidi per diverses raons. Buenaventura amb el 92 % de la població afro és un territori ètnic immers en una guerra intensa. Prenent només la conjuntura, si mirem les estadístiques del 2.000 cap ací veiem que des del 95 es van donar 400 morts per any. Són xifres oficials, perquè nosaltres per altres fonts pensem que són el doble. Tot aquest acumulat ha donat més de 2.000 mortes violentes en cinc anys, sense comptar amb desaparicions ni desplaçaments forçats. Aquestes xifres ens porten a parlar d'etnocidi"⁴¹.

Declaracions de fonts del Procés de Comunitats Negres (PCN)

- C. **Drets culturals i relació amb el territori:** la violència i els processos de desplaçament forçat impacten en els drets culturals de les poblacions afrocolombianes, que veuen com desapareixen els espais en els quals han desenvolupat les seves pràctiques culturals pròpies: la construcció de cases palafítics en zones de baixa mar, la pesca artesanal, la recol·lecció de mol·luscs, els rituals funeraris, les celebracions pròpies... En aquest cas, el territori també forma part de la identitat, la qual s'esquerda amb l'ocupació o el desplaçament forçat.

⁴⁰ Llei 70 de 1993, disponible a: <https://www.minagricultura.gov.co/Normatividad/Leyes/Ley%2070%20de%201993.pdf>

⁴¹ En "Asedio a las comunidaes", p. 58

Aquestes comunitats també desenvolupen un lligam particular amb el territori, ja que les seves pràctiques de sosteniment econòmic, en particular la pesca, estan relacionades amb la cura i manteniment de l'ecosistema de la zona d'aiguamolls. Aquestes dinàmiques es trenquen amb la irrupció de l'empresa, que genera alteracions en l'ecosistema amb la ocupació de territoris, assecat de l'albufera i contaminació derivada del trànsit de vaixells comercials.

4.5 Impunitat corporativa

Una de les complexitats que presenten els casos estudiats, i que és comuna a altres situacions d'intervenció d'empreses transnacionals sobre territoris camperols i indígenes, és la impunitat amb la qual operen les corporacions. La **manca de transparència i de rendició de comptes** de les empreses complica la investigació, persecució i càstig de les vulneracions de Drets Humans, mentre les corporacions s'escuden en **buits legals** de normatives nacionals i internacionals.

D'altra banda, la resposta dels estats a aquestes situacions és sovint el **suport i la protecció de les inversions estrangeres**, en comptes de la protecció i defensa de les poblacions i territoris afectats. En casos com el de Barillas, per exemple, l'estat no va dubtar en declarar l'estat de setge i mobilitzar l'exèrcit en favor dels interessos de l'empresa estrangera.

A escala internacional, crida l'atenció el fet que en l'actualitat existeixin 3.400 tractats per protegir les inversions internacionals de les corporacions, **i cap d'ells per regular que compleixin amb els Drets Humans**⁴².

Des de 2014, un grup específic de treball de Nacions Unides tempta d'elaborar un instrument legalment vinculant per regular les activitats de les empreses transnacionals d'acord amb les lleis internacionals sobre Drets Humans⁴³.

En paral·lel, més de 200 organitzacions, xarxes i moviments socials promouen la campanya global per reivindicar la sobirania dels pobles, desmantellar el poder de les transnacionals i posar fi a la impunitat corporativa, que busca confrontar el poder d'aquestes empreses i també participa dels esforços per aconseguir un tractat vinculant sobre empreses i Drets Humans⁴⁴.

Malgrat aquests treballs, els avenços cap al tractat vinculant són lents i desiguals, i els girs i canvis de direcció preocupen les organitzacions implicades. El segon esborrany d'aquest tractat, per exemple, no nomena de manera específica que els **tractats de Drets Humans han de prevaler sobre els de lliure comerç i inversions**, i continua confiant massa en la responsabilitat dels estats⁴⁵.

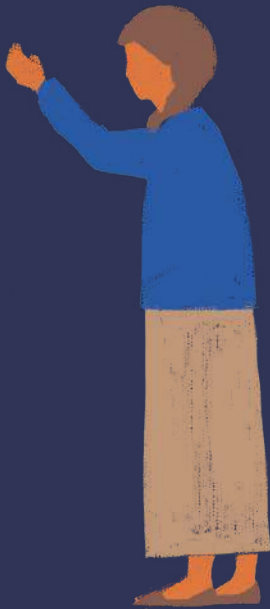
42 Dades de la Coordinadora de ONGD- España, publicades a: <https://coordinadoraongd.org/2020/10/un-ano-mas-de-impunidad-corporativa-global/>

43 <https://www.ohchr.org/en/hrbodies/hrc/wgtranscorp/pages/igwgontnc.aspx>

44 <https://www.stopcorporateimpunity.org/quienes-promueven-esta-iniciativa/?lang=es>

45 <https://www.lafede.cat/es/catala-avencos-lents-pero-constants-cap-al-tractat-vinculant-sobre-empreses-transnacionals-i-drets-humans-de-les-nacions-unides/>

5.

Caracterització dels casos estudiats

5.1 L'empresa TCBuen al port de Buenaventura (Colòmbia)

Buenaventura és una ciutat situada a la costa pacífica de Colòmbia, en el departament de Valle del Cauca. El 90 % de la població de Buenaventura és afrocolombiana, descendent de persones esclavitzades o alliberades després de l'abolició de l'esclavitud el 1851. Aquestes persones tenen unes pràctiques culturals pròpies lligades a la seva identitat i exerceixen també un treball de cura de l'ecosistema de la zona, format per aiguamolls com albuferes i manglars. Gran part d'aquesta població es dedica a la pesca artesanal i la recol·lecció de mol·luscs, com les pianguas.

En aquesta ciutat s'ubica el principal port del país, per on travessen el 60 % de les importacions i exportacions de Colòmbia. I en aquest port, situat en la Comuna 5 de la ciutat, va començar a funcionar, el gener de 2011, la Terminal de Contenidors de Buenaventura, operada per l'empresa TCBuen, el principal accionista de la qual era l'empresa catalana Grup Terminal de Contenidors de Barcelona.

L'arribada de l'empresa es produeix en un moment d'increment de la violència, amb milers d'assassinats, desaparicions forçades, segrestos, reclutament forçat de nens, nenes i adolescents en grups armats, violència sexual i desplaçament forçat de la comunitat. El context de violència, atribuït a les dinàmiques del narcotràfic i la lluita entre actors armats pel control del territori, és aprofitat per diferents empreses per desplegar els seus megaprojectes de construcció d'infraestructures portuàries dedicades a la importació i exportació de mercaderies.

De fet, les zones que registren els incidents més violents són precisament aquelles en les quals l'empresa TCBuen planteja instal·lar la terminal de contenidors. El clima de terror força el desplaçament de gran part de la població, la qual cosa permet a l'empresa ocupar els seus territoris sense oferir cap mena de compensació.

Des de 2005, quan l'empresa va començar a tramitar la construcció de la terminal de contenidors, s'han registrat centenars de massacres, desaparicions forçades i desplaçaments massius de població. En alguns casos s'han trobat fosses comunes a dins de la comunitat, amb cadàvers sense identificar que apareixien esquarterats, mutilats o amb signes de tortura.

Al llarg dels anys, les comunitats s'han organitzat per resistir la violència i preservar la memòria de les persones assassinades i desaparegudes. En moltes d'aquestes organitzacions de base han tingut un paper fonamental les dones.

La violència persisteix a Buenaventura, i només el gener de 2021 es van registrar almenys 21 assassinats i el desplaçament forçat de més de 2.000 persones que van abandonar les seves cases⁴⁶. Els pobladors denuncien combats armats diàriament i en els darrers mesos han fet una crida d'atenció a través de les xarxes socials amb la campanya “#SOSBuenaventura”⁴⁷.

L'empresa TCBuen ha continuat amb la seva activitat fins a situar-se el 2017 com un dels deu ports més importants d'Amèrica Llatina⁴⁸. Fins al moment no s'hi han produït compensacions ni reparacions a les poblacions afectades.

5.2 Represa d'El Quimbo al departament del Huila (Colòmbia)

L'any 2015, l'empresa espanyola Emgesa, filial d'Endesa (hui també propietat de la companyia italiana Enel) va posar en marxa la represa hidroelèctrica d'El Quimbo, en el territori dels municipis de Gigante, Garzón, Agrado, Altamia, Tesalia y Paicol, en el departament de Huila (Colòmbia). La represa compta amb una capacitat instal·lada de 400 MW, i una generació mitjana anual de 2.216 GW, la qual cosa correspon al 4 % de la demanda total d'energia elèctrica de Colòmbia⁴⁹.

Per la construcció de la represa, que es va iniciar el 2010, va ser desviat el curs del riu Magdalena i van ser inundades més de 8.500 hectàrees de territori, que comprenia les terres més fèrtils del departament i una extensió de bosc tropical sec, un dels ecosistemes més amenaçats del país. La inundació va provocar el desplaçament forçat de la població, a banda de la destrucció de l'ecosistema de la zona, i la desaparició d'una capella amb gairebé dos segles d'antiguitat, entre altres danys.

Una part de la població va ser desplaçada a nous assentaments. Però les terres on van ser reassentades aquestes famílies no van ser incorporades als plans d'ordenament municipals, ni compten amb les garanties dels serveis públics. Aquests territoris es troben en situació de paràlisi productiva, ja que tampoc no han tingut ple funcionament dels districtes de reg, ni prou aigua.

D'altra banda, l'empresa va prohibir a la població cultivar en les zones verdes dels reassentaments o pescar en les immediacions de la represa, i també estan restringides el conreu de les terres i la mineria artesanal (extracció manual de minerals dels llit dels rius) a la zona. Aquestes mesures van afectar negativament el sosteniment econòmic de pobladors i pobladores, que en la seva majora part es dediquen a la pesca.

Les comunitats afectades, amb el suport d'organitzacions ambientalistes i de defensa dels Drets Humans a escala nacional i internacional, van denunciar les irregularitats⁵⁰ que es van produir en el procés

---

46 <https://baudoap.com/faltaotroenelbarrio/>

47 <https://www.semana.com/nacion/articulo/buenaventura-33-combates-urbanos-en-33-dias-de-2021/202152/>

48 <https://www.elespectador.com/noticias/economia/la-triste-paradoja-del-puerto-de-buenaventura/>

49 <https://www.enel.com.co/es/conoce-enel/enel-emgesa/el-quimbo/cronologia-represa-del-quimbo.html>

50 <https://www.semana.com/medio-ambiente/articulo/proceso-de-nulidad-de-licencia-ambiental-de-la-hidroelectrica-el-quimbo/45300/>

de concessió de la llicència ambiental per l'operació d'El Quimbo. El 2014 es va presentar una acció de nul·litat contra aquesta llicència⁵¹, i l'agost de 2019 es va desenvolupar la primera audiència sobre aquesta petició.

L'abril de 2021, l'associació d'afectats pel projecte hidroelèctric d'El Quimbo (ASOQUIMBO), l'organització Tierra Digna i la Red Internacional por los Derechos Humanos (RIDH) van presentar en Nacions Unides una denúncia per la greu situació de violacions de drets que pateix la població i les afectacions ambientals a conseqüència de l'activitat de l'empresa.

Entre les seves preocupacions, destaquen l'increment de l'activitat sísmica o la presència de filtracions a la represa, la qual cosa podria provocar un sisme d'alt risc per la població. També assenyalen la contaminació per la manca d'oxigenació del riu Magdalena, el desplaçament forçat dels i les camperoles de la zona i l'incompliment de l'obligació de restitució de terres i la substitució de la seva activitat productiva per a les persones afectades⁵².

El maig de 2021 van denunciar que l'apertura de l'abocador d'aigües i de les comportes de la represa van provocar una "descàrrega d'aigües descontrolada", sense informar la població de manera prèvia i oportuna ni activar cap sistema d'alerta. Aquesta situació va posar en risc a les comunitats afectades per un "augment intempestiu del cabdal", i va afectar l'activitat econòmica i la seguretat alimentària de pescadors i pescadores artesanals, que van perdre els seus estris de pesca i van veure com se'ls hi feia impossible desplaçar-se pel riu per desenvolupar la seva activitat⁵³.

5.3 El projecte de la represa Hidro Santa Cruz a Santa Cruz de Barillas (Guatemala)

Santa Cruz de Barillas és un extens municipi ubicat al nord de Guatemala, el qual constitueix un dels més poblats del país. La major part de la seva població és indígena, pertany a diferents pobles i resideix en comunitats o nuclis de població reduïts i dispersos pel territori del municipi. Aquest municipi és travessat per la conca del riu Q'amb'alam, que té un significat espiritual en la cosmovisió dels pobles indígenes locals.

El 2009, l'empresa Hidro Santa Cruz, depenent de la companyia espanyola Ecoener-Hidralia, es va presentar en el territori amb la intenció d'instal·lar una minicentral hidroelèctrica a fil d'aigua, amb una potència de 4,96 MW, aprofitant un salt natural d'aigua del riu Q'amb'alam. L'empresa va obviar el dret a la consulta prèvia, lliure i informada de la població, i sense el seu vistiplau va procedir a tancar una de les zones d'accés a la cascada, la qual cosa va generar un conflicte amb la comunitat.

Durant aquesta primera etapa, la informació proveïda per l'empresa va ser insuficient i poc clara, i es va començar el procés de compra de terra als pobladors a través d'enganys. La tensió fou en augment, i l'empresa va contractar com a mediador amb la comunitat Juan Garrido, un exmilitar condemnat per narcotràfic i a qui s'atribueixen accions de coacció, xantatge i intimidació contra la comunitat, a fi que acceptessin el projecte.

---

51 <https://tierradigna.org/represas/2014/11/12/presentada-solicitud-de-nulidad-caso-el-quimbo/>

52 <https://www.asoquimbo.org/es/noticias/asoquimbo-tierra-digna-y-ridh-peticionan-a-la-onu-evaluar-el-caso-del-quimbo>

53 <https://www.asoquimbo.org/es/noticias/pescadores-artesanales-denuncian-riesgos-por-apertura-de-vertedero-y-compuertas-por-enel-emgesa-en-el-quimbo>

L'1 de maig de 2012 va ser assassinat a Barillas el líder comunitari Andrés Francisco Miguel, en un atac en el qual van resultar ferits altres dos referents oposats al projecte d'Hidro Santa Cruz. Aquest fet va fer créixer la tensió, i el govern de Guatemala va reaccionar declarant l'estat de setge en la zona i enviant efectius militars. Durant aquest període es van produir violacions als Drets Humans de la població, com invasió de cases, agressions sexuals i destrucció de pertinences, entre d'altres.

A més, es va iniciar la criminalització de líders i lideresses oposats al projecte, contra els quals es van emetre ordres de captura basades en acusacions no provades. Un total de 17 d'ells van ser detinguts i traslladats a presó, la qual cosa va provocar que les seves companyes hagueren de desplaçar-se sovint a la ciutat per les visites a presó o les audiències judicials, amb fortes conseqüències emocionals i econòmiques. Altres persones criminalitzades van haver d'abandonar la comunitat per por a la persecució i refugiar-se a zones allunyades, molts cops al mig de la muntanya.

Els referents comunitaris Saúl Méndez i Rogelio Velásquez, oposats al projecte a Barillas, van romandre a la presó més de dos anys, de manera arbitrària, i el 2014, en un judici ple d'irregularitats, van ser condemnats a més de 33 anys de presó, acusats de haver participat en disturbis a la comunitat. Van ser alliberats el gener de 2016⁵⁴.

El desembre de 2016, l'empresa Ecoener-Hidralia va anunciar en un comunicat la seva renúncia a la instal·lació d'una minicentral hidroelèctrica a Barillas, argumentant que el projecte "ha evidenciat no ser viable"⁵⁵. Els danys provocats a la comunitat entre 2008 i 2016 no han estat compensats.

---

54 <https://www.frontlinedefenders.org/es/case/historia-del-caso-sa%C3%BAI-m%C3%A9ndez>

55 https://www.eldiario.es/desalambre/hidroelectrica-ecoener-hidralia-anuncia-retirada-guatemala_1_3672473.html

6.

Principals afectacions als drets de les dones

En aquest apartat volem detallar quines són les afectacions que els projectes hidroelèctrics i portuaris estudiats han produït en els drets de les dones. Elles han rebut l'impacte d'aquests projectes de manera particular, per les tasques i rols que se les assignen i que ocupen a dins de les seves comunitats. Hem volgut relacionar aquestes afectacions amb els drets que les són vulnerats quan un projecte transnacional decideix instal·lar-se al seu territori, uns drets que estan reconeguts en les legislacions nacionals i convenis internacionals signats tant per Colòmbia com per Guatemala.

Per cadascun dels apartats hem distingit entre aquelles afectacions que tenen a veure amb aspectes materials, i aquelles que estan relacionades amb drets culturals o impactes psicològics o emocionals. No busquem establir una jerarquia entre aquestes categories, sinó situar en el mateix plànol els diferents nivells d'impacte en la vida i els cossos de les dones.

6.1 Dret a l'aigua

L'Observació General 15/2002 del Comitè de Drets Econòmics, Socials i Culturals (DESC) va establir un nucli essencial o contingut mínim del dret a l'aigua aplicable a tots els ordenaments, que estipula que el dret a l'aigua és indispensable per una vida digna, condició necessària per aconseguir l'efectivitat de tota la resta de drets. L'aigua ha de tractar-se com un bé social i cultural, i no com un bé econòmic. És el dret de totes les persones a disposar de prou aigua, en condicions de salubritat, acceptable i accessible per l'ús personal i domèstic.

D'altra banda, la Convenció per Eliminar Totes les Formes de Violència contra la Dona (CEDAW) estableix que les dones tenen el dret de gaudir de condicions de vida adequades, particularment en les esferes d'abastiment d'aigua.

6.1.1 Afectacions materials

El dret a l'aigua està directament lligat al dret a la vida i el dret a la salut. A causa de la divisió sexual del treball en un sistema patriarcal, són les dones les qui habitualment porten a terme tasques de gestió de l'aigua, i les qui en fan major ús d'ella per a les tasques de cures. Això implica que qualsevol afectació

a, per exemple, el cabal d'un riu, té un impacte específic sobre la seva feina diària i quotidianitat en relació amb l'aigua.

En aquest sentit, les dones, com sostenidores de la vida a les seves cases i comunitats, i com persones que tenen cura de nens, nenes i persones dependents o malaltes, són les qui s'encarreguen de proveir d'aigua, i les qui primer pateixen les mancances en el subministrament, les dificultats d'accés o la contaminació.

Seguint aquesta lògica, si un membre de la família o la comunitat emmalalteix després de beure aigua d'un curs contaminat, seran en primer lloc les dones les qui assumeixen la tasca d'atendre'l en les seves necessitats.

Són també les dones les qui s'ocupen de les tasques de cures a la llar, com la preparació dels aliments, el rec dels conreus, la neteja o la higiene de persones dependents, per la qual cosa el desabastiment d'aigua repercutirà directament en les seves activitats quotidianes.

“Aquella cosa per la qual lluitàvem i continuem lluitant és el nostre dret, perquè sabem que és per l'aigua que vivim”

Testimoni de Carmelia Marcelly Mérida, defensora de l'aigua i companya d'un dels defensors detinguts a Barillas⁵⁶

Si a conseqüència de la instal·lació d'un projecte empresarial els punts d'accés a l'aigua s'allunyen dels habitatges, seran les dones i les nenes les qui assumeixen la tasca de desplaçar-se per buscar-la i carregar-la fins a la casa, havent en molts casos de recórrer diàriament diversos quilòmetres a peu.

En el cas de les dones, aquesta tasca afegida implica una sobrecàrrega de feina i afecta negativament a la seva salut física. En el cas de les nenes, a banda de perjudicar el seu estat físic, encarregar-se d'aquesta tasca dificulta de vegades la seva escolarització, i afecta per tant el seu dret a l'educació. En tots dos casos, a més a més, aquests desplaçaments a peu per zones boscoses o aïllades posen a dones i nenes en perill de patir agressions físiques.

La manca de sanejament adequat també dificulta la higiene de les nenes i afecta en temes tabú, com la higiene menstrual. Novament, aquesta manca de mesures higièniques pot motivar l'absentisme escolar i acaba repercutint en l'educació de les nenes i adolescents.

En el cas de Buenaventura, les restriccions en l'accés a l'aigua dels habitants de la Comuna 5 són paradoxals si es considera que els barris es troben en una zona envoltada d'aiguamolls, a prop d'una badia i vorejada per nou conques hídriques, i que la ciutat registra una mitjana d'uns 20 dies de pluja al mes⁵⁷.

Tanmateix, només el 65 % de la població rep aigua corrent durant unes vuit o nou hores al dia, amb talls freqüents i barris on només hi ha aigua dues hores al dia. El servei de clavegueram cobreix només al 60 % de la població, i als barris de baixa mar, constituïts en territoris riberencs guanyats a la mar, no hi ha instal·lació d'aigua corrent ni clavegueram⁵⁸.

56 Testimoni arrellegat i publicat a “Las voces del río: relatos de la persecución política en Barillas”, Unidad de Protección a Defensoras y Defensores de Derechos Humanos - Guatemala (UDEFEQUA), gener de 2014, p. 71

57 <http://bart.ideam.gov.co/cliciu/buena/tabla.htm>

58 “Asedio a las comunidades”, p. 10

6.1.2 Afectacions immaterials

Des del punt de vista cultural, la instal·lació de projectes que afecten cursos hídrics arriba a afectar el vincle que s'estableix entre les dones i l'aigua. En el cas de Barillas, aquesta connexió s'expressa a través dels testimonis de les dones de la comunitat afectada:

“Tenim aquesta connexió amb la natura, els rius, els boscos. Són elements amb els quals ens connectem. L'aigua, concretament, és un element important per la vida de les dones i les famílies”.

Testimoni d'Hermelinda Claret Simón, maia q'anjob'al, líderessa comunitària perseguida a Barillas⁵⁹

Aquesta relació entre les dones i l'aigua està ben arrelada a la cosmovisió maia:

“A la cosmovisió maia se'ns ensenya que tot viu: l'aigua, la terra, les muntanyes, les plantes, el sol, la lluna, les estrelles, així com tot allò que no veiem, però té moviment. El món o l'univers es comparen amb un gran teixit on els éssers humans només som un fil més en aquest teixit. Tot està connectat, interrelacionat, és complementari i interdependent, de manera que el desgast d'alguna cosa ho descompensa tot. Aquesta manera d'entendre la vida no és només un pensament: és una manera de viure, és el resultat d'una experiència que té milers d'anys d'existència, no cinc-cents”.

Declaracions d'Aura Cumes, maia kaqchikel, investigadora i docent, al Tribunal de Dones de Guatemala, 2018

En el cas específic de Barillas, a més, cobra una importància particular donat el valor espiritual que el riu Q'amb'alam té per la comunitat. El riu es concep com a símbol de divinitat i respecte per la Mare Terra, i al seu voltant s'hi teixeixen diferents llegendes i símbols culturals⁶⁰.

Per la seva banda, en el cas d'El Quimbo, les persones afectades refereixen diferents activitats socials i hàbits al voltant del riu Magdalena. Les dones, encarregades de rentar la roba al riu, relaten com aquest constituïa un espai d'esbarjo i d'establiment de lligams socials entre elles i amb membres de les comunitats veïnes.

“I una altra cosa bonica és que els xics d'ací //Rioloro// ens tiraven floretes a les d'allà //Veracruz// i llavors fèiem esmorzars d'olla i ens uniem els d'ací amb els d'allà, i sortíem a la platja del port o cap on quedava la desembocadura al riu, i allà tots apareixíem amb gallines, com gaudíem de la platja del port”⁶¹.

Resident a Rioloro, originària de Veracruz

Una cosa semblant succeeix en els barris al costat de la terminal de contenidors del port de Buenaventura. D'ençà que l'empresa TCBuen es va instal·lar a la zona, els pobladors han tingut restringit l'ús i accés a les platges, manglars i aiguamolls que abans s'utilitzaven com a zones d'esbarjo.

⁵⁹ Recopilat en entrevista pròpia amb Hermelinda Simón.

⁶⁰ “El caso de la empresa Ecoener-Hidralia en el norte de Guatemala”, Alianza por la Solidaridad, p. 11.

⁶¹ Testimoni arreglat per Linda Pamela Sánchez Torres i publicat a “Cuerpos, agua, emociones: cotidianidades de mujeres en territorio intervenido”, Universidad Nacional de Colombia, p. 72-73. Aquest treball recull els impactes de la represa El Quimbo en els casos concrets dels municipis de Rioloro i Veracruz. L'autora sosté que els resultats de la seva investigació no poden generalitzar-se a tot el context del projecte de El Quimbo.

“On ara queda TC Buen, abans hi era “La Loma”, la qual era un lloc d’esbarjo de les comunitats de la comuna cinc. Va ser també ací on la comunitat va construir la primera pista esportiva del barri. La pista, tot i que de fang, estava ben condicionada. Allà es feien els torneigs entre barris (...). Li dèiem així (La Loma) perquè era el lloc més alt del barri, des d’allà s’arribava a apreciar tot el centre de la ciutat. Els habitants del barri, els caps de setmana, feien passeigs a “La Punta”, es banyaven a la mar i hi passaven temps amb familiars i amics (...)”

Testimoni de pobladora i lideressa del barri La Inmaculada, a Buenaventura.⁶²

6.2 Dret al territori

Quan analitzem l’impacte dels megaprojectes extractivistes en el dret al territori de les dones, prenem com a referència els conceptes de territori-cos i territori-terra que parteixen de les aportacions feministes d’Iximulew (Guatemala) en les darreres dècades.

Inspirades en la resistència històrica a l’investida colonial, les feministes comunitàries estableixen aquest nexa entre cos i terra en termes lingüístics com consigna, punt d’anàlisi i esforç d’articulació entre dones.

En aquest context, s’estableix un paral·lelisme entre les agressions que el patriarcat exerceix sobre els cossos de les dones, i les que el model extractivista, capitalista i colonial infligeix sobre la terra i els recursos naturals. Des de l’ecofeminisme s’entén que el model extractivista respon a un raonament patriarcal que s’aplica als territoris cos i terra, des d’un trencament del teixit social.

Així, les violències que els projectes transnacionals exerceixen sobre els territoris i recursos naturals, es tradueixen també en els cossos de les dones, que també pateixen agressions físiques, psicològiques i emocionals derivades de la instal·lació d’aquests projectes.

En tots els casos, el territori compleix amb diferents funcions: habitatge i lloc de provisió d’aliment i mitjans de vida (cultius, pesca, recol·lecció...), però també com un espai lligat a la identitat, la cultura, l’espiritualitat i la continuïtat generacional d’una comunitat.

6.2.1 Afectacions materials

6.2.1.1 Territori com a font d’ingressos i d’alimentació

Abans de la construcció de la represa, en les terres avui inundades per El Quimbo es desenvolupaven activitats de cultiu d’arròs, cacau i tabac, a banda de la pesca. Amb la inundació del territori desapareixen els cultius, la qual cosa posa en perill les fonts d’alimentació i d’ingressos de la població. Novament, pel paper de cures que tradicionalment assumeixen les dones, són elles les qui primer es veuen afectades per la manca d’accés als aliments.

Altres dones depenien de la pesca artesanal com a font principal d’ingressos, i assenyalen l’impacte de la construcció de la represa en la quantitat de peixos que ara hi poden arrebregar. També apunten

---

62 Testimoni publicat a “Más puertos, menos comunidad. Impactos de la estrategia económica de ampliación portuaria en Buenaventura. Caso Barrio La Inmaculada Concepción, Comuna número 5 de Buenaventura”, Comité Interorganizacional por la defensa de los derechos de las comunidades que habitan los territorios ganados al mar en Buenaventura.

al trencament del seu estil de vida i hàbits amb la desaparició de la pesca com a activitat quotidiana en la zona.

A banda dels desallotjaments i la inundació del territori, la hidroelèctrica Emgesa imposa restriccions sobre l'ús del lloc a les seves antigues pobladores: les h impedeix pescar a la represa, i les prohibeix cultivar a les àrees verdes que existeixen en els seus espais de reassentament. Aquesta situació provoca que les habitants es tornin més dependents dels mercats per l'obtenció d'aliments.

A la zona de Santa Cruz de Barillas, l'agricultura és l'activitat principal de la població, a través del cultiu de milpa, fesols, cafè i cardamom i de la cria de ramat. Les amenaces sobre del seu territori suposen el risc de pèrdua d'aquests cultius, i per tant de la seva principal font d'ingressos. A més, la criminalització de diverses pobladores, l'empresonament i l'absència de les seves cases les van forçar a descurar les seves hortes i cultius de renda i de subsistència, la qual cosa també va suposar un impacte negatiu.

“Quan Rogelio va arribar, tots els seus cultius estaven plens de matolls. Tenia sembrat una mica de cardamom però no hi havia ningú que l'atengués, estava descurat”.

Testimoni de Carmelia Mérida⁶³

A Buenaventura, la irrupció de TCBuen provoca la desaparició d'àrees d'aiguamolls que estaven dedicades al cultiu de pancoger (de subsistència). La violència suscitada per la presència d'homes armats es tradueix en atacs contra els pescadors i contra les dones que es dediquen a recol·lectar les petxines que queden adherides als manglars, la qual cosa redueix les possibilitats econòmiques i de subsistència de la població.

TCBuen ha ocupat l'espai i ha provocat afectacions a l'ecosistema amb el dragat dels aiguamolls. En aquest procés, s'ha utilitzat dinamita per trencar les parts més dures de les roques, la qual cosa ha fet fugir les espècies de peixos que hi descansaven allà. Els fangs extrets del dragat s'han dipositat en zones del manglar, i s'ha produït contaminació a la zona en la qual viuen les pianguas, un mol·lusc tradicionalment recol·lectat per dones.

A banda de veure restringit el seu accés a aquests aliments, les dones de la zona s'han vist afectades en les seves principals activitats econòmiques, com la venda de peixos de manera directa i la recol·lecció de pianguas, la població de les quals ha minvat significativament.

A més, el trànsit de grans vaixells dedicats al comerç internacional, des de i cap a la terminal de contenidors, també dificulta la pesca artesanal en petites embarcacions, que es torna perillosa si es realitza al mateix canal pel qual hi circulen els vaixells de gran calat.

6.2.1.2 Integritat i accés al territori

A Barillas, l'empresa Hidro Santa Cruz va instal·lar tanques amb malla i filferro amb punxes a les riberes del riu Q'amb'alam, la qual cosa va vulnerar el dret d'accés de la comunitat a una part del seu territori⁶⁴. Aquesta mena de pràctiques trenquen amb el principi de control territorial per part de la comunitat

63 En “Las voces del río”, p. 122.

64 Informe “Una hidroeléctrica española contra los pueblos indígenas. El caso de Econener-Hidralia en el norte de Guatemala”, Alianza por la Solidaridad, p. 29

indígena, no respecten els seus drets de pas per les riberes i cascades afectades i són incompatibles amb els seus usos tradicionals del territori⁶⁵.

A El Quimbo, les restriccions d'accés no es donen per la instal·lació de tanques o controls, sinó perquè tot el territori ha quedat submergit sota l'aigua. Les poblacions, els llocs de trobada i de treball i tot el paisatge conegut desapareixen i queden inaccessibles després de la inundació.

“Diuen que només amb la violència despullen algú del seu territori. No, amb la represa també fan fora a algú del lloc on ha viscut i ha treballat”.

Testimoni de Celina Zúñiga, habitant de Jaguarito afectada per la represa⁶⁶.

En el cas de Buenaventura, des de l'arribada de TCBuen la població veu restringit el seu accés a llocs on es desenvolupaven activitats recreatives importants per la cohesió de la comunitat i per l'oci, especialment de les persones joves. Aquestes activitats deixen de desenvolupar-se per l'ocupació del seu espai per part de l'empresa, però també pel clima de violència que es genera a la zona.

“Nosaltres vivíem molt bé al barri, els caps de setmana fèiem festes amb gravadores de pila i ens ho passàvem d'allò més bé, ballàvem i celebràvem sense cap problema; no hi havia violència ni res d'això, però quan es va sentir que anaven a construir aquell moll, van començar a arribar persones estranyes i això es va tornar un infern. On avui està TCBuen, abans hi havia “La Loma”, la qual era un lloc de recreació per les comunitats de la comuna cinc”.

Testimoni de lideressa de Buenaventura⁶⁷.

“Als carrers del barri no tenim espais recreatius per als joves. On ara està TCBuen funcionava una serradora i allà, quan no hi havia la violència en tota la seva expressió, hi anaven els joves a jugar futbol: aquesta era la diversió. Després s'hi llançaven a la mar per banyar-se, perquè els hi quedava a prop. Però quan es va aixecar l'onada de violència, ningú més no hi anava cap allà, i després TCBuen va ocupar aquell espai i el barri va quedar sense espai recreatiu per una pista, un parc o alguna cosa semblant”.

Testimoni d'una font de la comuna 5 de Buenaventura, en entrevista pròpia.

“A la comuna 5 hi ha dos barris tradicionals: un d'antic, amb uns 80 anys d'història, que és la Immaculada, i un altre una mica més jove, d'uns 35 anys, que és el barri Santa Fe. Al mig hi havia un espai natural que es coneix com a manglar: una llacuna natural on algunes espècies es resguarden per créixer, una zona de pràctiques pels estudiants de Biologia Marina, i un espai de recreació natural i de pancoger (cultiu de subsistència) per la gent d'aquesta comuna”.

Testimoni d'una font de la comuna 5 de Buenaventura, en entrevista pròpia.

No només hi canvien els usos del barri, sinó que la violència converteix aquesta zona de Buenaventura en un lloc inaccessible, on ningú no s'atreveix a entrar.

65 Ibid., p. 39

66 Transcripció del testimoni recollit en vídeo a l'especial “Mujer i despojo en El Quimbo”, elaborat per l'associació d'afectats pel projecte hidroelèctric a El Quimbo (Asoquimbo), disponible a <https://www.asoquimbo.org/es/especiales/mujer-y-despojo>. Aquest audiovisual parteix del treball de les dones d'Asoquimbo i va ser realitzat amb el suport del Fondo de Acción Urgente de América Latina y El Caribe.

67 “Más puertos, menos comunidad”, p. 8

“És en aquesta zona on TC Buen projecta el seu moll, i des de 2004 s’agreuja la violència i es focalitza de manera molt intensa al barri La Immaculada. La violència va fer que no volguérem ni parlar del barri perquè ho va tornar un escenari escabros, tenebrós. Fins i tot feia por parlar-ne del barri. S’ha de passar per aquí per anar al centre de Buenaventura, però ningú no hi volia mirar per aquest barri. Ni tan sols els cotxes s’hi aturaven: havies de quedar-te abans o després, perquè els taxis no s’hi aturaven. No entrava el cotxe de gas ni el de la llet. Les morts, les desaparicions i les cases de pique⁶⁸ es van iniciar primer allà. Es va convertir en un barri vedat, un barri fantasma des del 2004”.

Testimoni d’una font de la comuna 5 de Buenaventura, en entrevista pròpia.

6.2.1.3 Territori com ecosistema

Tot i que sovint es vincula les energies renovables amb el concepte d’“energies netes” o “ecològiques”, la construcció de projectes hidroelèctrics suposa uns impactes ambientals que alteren de manera permanent l’ecosistema i les relacions que es teixen al seu voltant.

El desviament de cursos d’aigua, la inundació de territoris, la contaminació de llits hídrics, la mala gestió de la sedimentació dels rius, l’excavació als territoris, la instal·lació de tanques, la contaminació acústica, la desforestació, la degradació del sòl, la construcció d’edificis o la instal·lació d’infraestructures són només alguns dels canvis que s’introdueixen als ecosistemes, i que afecten el desenvolupament de la vida en aquests llocs.

En el cas d’El Quimbo, s’observa com la inundació del territori provoca una reducció en la quantitat d’exemplars de peixos que s’hi poden arrearplegar, la qual cosa afecta directament l’alimentació de les persones i les seves fonts d’ingressos⁶⁹.

També es menciona com el canvi en la profunditat de les aigües o la contaminació provoquen que moltes de les pobladores renunciïn a moltes pràctiques recreatives lligades amb els cursos hídrics, per por o incomoditat. La represa es considera un lloc perillós, especialment arran de la mort de dos nens que van morir ofegats el 2014 quan pescaven en una canoa prop de les àrees de major profunditat⁷⁰.

La presència de residus o la mala gestió dels sediments també provoquen el malestar i el rebuig de les habitant del territori envers els que abans eren els seus llocs d’esbarjo.

“Acostumar-me al que va passar i els canvis. Anteriorment jo tenia l’oportunitat d’anar-me’n per una banda, anar-me’n per l’altra banda, i ara ja no, per una banda només, encara que em senti trista (...) era molt diferent quan anava al riu i sentia aquella aigua fresca, bona aigua, la qualitat, ara vostè hi va i ni es pot banyar perquè l’olor no se suporta”.

Entrevista amb dona riolorenca⁷¹

A Buenaventura, el dragat de l’aiguamoll per permetre el pas dels vaixells de gran calat que operen a la terminal de contenidors de TC Buen també produeix un alt impacte a l’ecosistema de la zona.

68 Nom amb el qual es coneixen les cases utilitzades per la tortura, l’assassinat i l’esquarterament de persones en el marc de la violència a Buenaventura.

69 A “Cuerpos, agua y emociones”, p. 42

70 Ibid, p. 73

71 Ibid, p. 73

“(La terminal) està sobre un braç de la mar, no sobre la badia, i aquests braços naturalment s’assequen quan la marea arriba i se’n va. Quan van dragar el canal d’accés al port per tenir-ne aigua sempre i que els vaixells no hi quedaren en sec, es va produir un impacte ambiental supremament alt, que altera el sistema natural del manglar. L’excavació que es genera per mantenir l’aiguamoll sempre ple de manera artificial genera grans repercussions a l’ecosistema”.

Testimoni d’una font de la comuna 5 de Buenaventura, en entrevista pròpia.

Alguns pescadors asseguren que la contaminació provocada pel vessament de l’aigua que carreguen els vaixells internacionals a dins de l’aiguamoll, i per la neteja d’aquestes embarcacions, està provocant una disminució de les captures de peix, i els peixos que hi sobreviuen pateixen malformacions⁷².

En el cas de Barillas, es va advertir que la contaminació i reducció de cabal del riu Q’amb’alam a conseqüència de la instal·lació del projecte hidroelèctric podria afectar la vida dels peixos i les espècies de vegetació riberenques, amb la qual cosa l’ecosistema del riu i el paisatge de la zona quedarien alterats.

6.2.1.4 Territori i propietat de la terra

L’afectació sobre el territori inclou també els canvis en la gestió de la propietat de la terra, que passa a ser adquirida, o bé apropiada, per les empreses responsables dels projectes. Per les comunitats indígenes o afrodescendents, la terra no és només un recurs o un bé econòmic, sinó que també configura l’espai físic on desenvolupen les seves pràctiques culturals. Aquestes comunitats sovint entenen la propietat de la terra com un bé comunal, no a un nivell privat i individual.

En el cas de Barillas, l’empresa va accedir a la compra de terres mitjançant amenaces, enganys i manipulacions, mentre deia que faria servir el territori per plantar cafè o cardamom. Posteriorment, va instal·lar tanques sobre el llit del riu, les quals encara avui continuen en aquest lloc. Fins i tot després de la sortida de l’empresa de Barillas, no s’ha aclarit quin serà l’ús que es donarà a aquestes terres que van adquirir.

En termes globals, i malgrat que en molts casos són elles les encarregades de la cura d’hortes i cultius familiars, les dones tenen menor accés a la propietat de les terres i ostenten menys títols sobre elles. Segons Nacions Unides, menys del 20 % dels propietaris de terres en tot el món són dones⁷³.

És per això que sovint resten excloses dels processos de presa de decisions sobre les terres, com la compra i la venda. Tanmateix, es veuen directament afectades per aquestes decisions, no només per la seva feina diària o la possibilitat d’un desplaçament forçat, sinó també pel seu paper com a protectores dels ecosistemes i les formes de vida de les comunitats.

En el cas d’El Quimbo, es van detectar també irregularitats en la compra de terrenys a la població. El 2019, l’associació d’afectats pel projecte hidroelèctric Asoquimbo va denunciar que les terres adquirides per l’Estat com compensació a les persones damnificades no eren aptes per desenvolupar activitats agrícoles, la qual cosa implica un altre cop un perjudici de la seva activitat econòmica⁷⁴.

En el cas de Buenaventura, molts dels territoris que se situen al costat del recinte de TCBuen ni tan sols existien com a terres per emprendre cap mena d’activitat econòmica, ja que són territoris guanyats a

72 “Asedio a las comunidades”, p. 138

73 <https://www.un.org/es/observances/rural-women-day>

74 <https://www.asoquimbo.org/es/comunicados/incoder-derrocho-cerca-de-3-mil-millones-de-pesos-en-compra-de-predios-quimbo>

la mar mitjançant el treball comunitari de les mateixes pobladores. En aquestes zones, originàriament aiguamolls o manglars, les habitants van omplir el terreny amb escombraries o escorces d'arbres, i així van poder ampliar la superfície de territori on poder instal·lar les seves cases. No es tracta només que hagin fundat els barris: el territori on ara s'assenten va ser literalment construït per les seves habitants.

6.2.1.5 Territori com recursos naturals

Si plantegem el territori com un espai en el qual estan presents recursos naturals –l'aigua, però també el sòl o els boscos–, apareixen visions contraposades sobre com s'ha d'articular la gestió i control d'aquests recursos.

D'una banda, s'entenen els recursos com a elements que possibiliten les formes de vida de les comunitats assentades en un territori determinar, que són també les garants de la seva preservació.

“Tenim una cosmovisió pròpia i som un grup ètnic perquè tenim una manera diferent de veure la vida, de relacionar-nos amb ella. I en aquesta forma diferent, part d'allò que nosaltres entenem com el nostre espai de vida està el territori, del qual hem de tenir cura, cultivar, respectar i potenciar. L'Estat no comparteix aquesta visió perquè només veu els territoris com a potencials fonts econòmiques, com una matèria primera la qual s'ha d'esgotar en el marc del capital. Ells diuen que nosaltres estem malbaratant territoris perquè hi ha molta riquesa i no l'explotem. No és cert. Sí que ho fem, però amb una lògica d'aprofitament diferent, més racional i no d'extermini.

Per exemple, hi és l'or i nosaltres l'explotem, però mitjançant unes pràctiques ancestrals que vam aprendre i considerant que el territori és també subjecte de drets i un bé exhaurible. Aquestes pràctiques són les que ens han permès estar ací tant de temps. El fet que avui el Pacífic sigui considerat un dels cinc pulmons del món és perquè la nostra cultura ha permès que ho sigui, perquè des de la lògica del capital fa estona que ja hagués deixat d'existir. Nosaltres tenim una fórmula que és que diversitat més cultura és igual a biodiversitat. Vol dir que si no hi ha una cultura que administri la biodiversitat, que faci un bon aprofitament d'ella, aquesta no existiria”.

Testimoni d'una dona lideressa de Buenaventura⁷⁵.

D'altra banda i sota una lògica capitalista i neocolonial, els recursos es conceben com a béns de mercat que poden comercialitzar-se per obtenir així un capital econòmic.

Ambdues visions van entrar en col·lisió a Santa Cruz de Barillas, i també a Buenaventura. En tots dos casos, i pel fet que es tracta de territoris indígenes i de comunitats afrodescendents, la capacitat de decisió de les comunitats sobre l'ús dels seus recursos està inclosa en el seu dret al territori.

A Barillas, les intervencions de l'empresa Hidro Santa Cruz sobre el territori cercaven l'apropiació de recursos (el corrent del riu) per generar energia elèctrica, sense tenir el vistiplau ni fer partícips les pobladores de l'aprofitament d'aquest recurs.

A Buenaventura, les amenaces i atacs contra pescadors artesanals i recol·lectores de petxines impedeixen l'accés als recursos dels quals en depèn la seva supervivència.

A El Quimbo, la intervenció d'Emgesa va privar les seves habitants de recursos com la terra i l'aigua, forçant-les a desplaçar-se cap altres territoris i restringint el seu accés a l'espai de la represa.

⁷⁵ “Asedio a las comunidades”, p. 27

6.2.2 Afectacions immaterials

6.2.2.1 Arrelament i pertinença

El territori materialitza la noció d'arrelament i dona context al sentit de pertinença a un lloc i una comunitat determinada, que formen part de la construcció de la identitat pròpia i col·lectiva.

De vegades, l'arrelament es dona per una continuïtat generacional: és el lloc on estan soterrats els ancestres, on van néixer i viure els pares, i on s'espera i desitja que creixin els fills.

“A Barillas vaig néixer, vaig créixer, on actualment visc, els meus pares també”.

Catarina Juan Ramón, maia q'anjob'al i pobladora de Barillas afectada per la captura del seu marit després de la seva oposició a la instal·lació d'Hidro Santa Cruz⁷⁶

Els llocs no només són escenari, sinó que tenen associada una càrrega emocional a través de les vivències que es van experimentar en ells.

En el cas d'El Quimbo, es produeix un impacte emocional fort quan els llocs als quals s'associen records i sentits de pertinença desapareixen submergits sota l'aigua. Algunes persones descriuen lligams emocionals intensos amb certs elements del paisatge.

“Hi havia cachingos (un tipus d'arbre) que tenien 200 anys... Doncs per la resta crec que no signifiquen tant, però per mi significa molt conèixer uns arbres de tants anys i que aquests arbres ja no existeixin... Una sent com ràbia, una se sent com impotent en veure que l'home acaba amb la natura”.

Testimoni de Celina Zúñiga, habitant de Juagarito⁷⁷.

La comunitat estableix una connexió profunda amb la terra, arribant a sentir que les afectacions al territori també tenen un impacte en els cossos mateixos.

“Van represar el riu, el van estancar i així també em va passar a mi i a la meva família, ens vam estancar”.

Testimoni d'una jove de Rioloro⁷⁸

Aquesta percepció també està present a Barillas, a través de la idea del cos-territori proposada per les feministes comunitàries, i que s'explica més amunt.

Una cosa semblant succeeix a Buenaventura, on també s'expressa aquest vincle emocional amb el territori, que s'identifica amb la terra, però també els aiguamolls i la mar mateixa:

“Per la gent dels ports i dels rius, el territori està amb la mar, no és només la terra que la gent trepitja sinó també la marea que li banya els peus. Hi ha una companya d'ací del Lleras que diu que si no sent al matí la marea no sap si és viva”.

Testimoni de pobladora de Buenaventura lligada al Proceso de Comunidades Negras⁷⁹.

76 “Las voces del río”, p. 45

77 En “Mujer y despojo en El Quimbo”.

78 Ibid., p. 16

79 “Buenaventura, un puerto sin comunidad”, p. 154-55

La relació amb el territori està basada en el lligam ancestral amb l'espai, i en la convicció que aquests espais guanyats a la mar les hi pertanyen de manera legítima perquè han estat creats gràcies als seus esforços, i els barris que avui habiten no existirien si no fos per la seva feina. Des de 1948, diverses famílies es van assentar a la zona, i a mesura que el barri anava creixent, es van organitzar col·lectivament per construir ponts i omplir el terreny per tenir més superfície ferma on alçar les seves cases.

“Per què pensa vostè que jo sóc lideressa? Ma mare era qui organitzava i feia moure's la gent; compraven el seu viche i anàvem en les canoes a recollir les corfes de mangle i trossos de pals; i així se'ns anava la tarda sencera, arplegant pals per omplir el barri que avui tenim (...). Volíem veure millor el barri, perquè quan hi vam arribar no hi havia res, només aiguamolls, mar, manglar. Nosaltres vam ser els qui vam crear el barri, i quan vam fer el carrer li va donar vida al barri”.

Testimoni de lideressa de Buenaventura.⁸⁰

La venda de les seves cases, la pèrdua dels seus espais comunitaris, el deteriorament dels habitatges que van construir i millorar al llarg de dècades, però també el desplaçament forçat per la violència dels actors armats després de l'arribada de l'empresa, suposen experiències traumàtiques i frustrants per moltes pobladores que senten que els seus esforços van ser en va.

6.2.2.2 El lligam espiritual amb el territori

Les comunitats també mantenen un lligam amb la terra com a lloc on desenvolupen les seves pràctiques espirituals.

“Aquest ha estat el meu municipi, fins que el meu déu em separi de la terra”.

Testimoni de Luz Mery Anacona, baharequera afectada per la construcció de la represa d'El Quimbo.⁸¹

Els rius o les muntanyes no es veuen només com a recursos, sinó personificats com protagonistes de mites i llegendes. En aquestes cosmovisions es fa palesa la relació d'interdependència entre les persones, la terra i l'aigua.

En el cas de Barillas, el riu Q'amb'alam, sobre el qual es va traçar el projecte hidroelèctric, simbolitza per la comunitat la divinitat i el respecte a la mare terra, que apareix reflectit a diverses llegendes⁸².

En el cas d'El Quimbo, la inundació del territori porta amb ella mateixa la destrucció de la Capella de Sant Joan de Betlem, lloc de culte religiós a la zona, amb més de 200 anys d'antiguitat i que havia estat declarada patrimoni cultural del departament de Huila. La desaparició de la capella obliga a traslladar les cerimònies religioses comunitàries -misses, matrimonis, funerals...- a altres punts, mentre que la inundació del territori modifica el recorregut d'algunes cavalcades i festes patronals celebrades a l'aire lliure⁸³.

A més a més, s'observa com en molts dels relats orals de la comunitat es produeix una personificació del riu Magdalena com “El Patrón”, al qual s'agraeix pels recursos i l'abundància que proporciona, però també és temut pels riscos que pot implicar⁸⁴.

80 “Más puertos, menos comunidad”, p. 7

81 En “Mujer y despojo en El Quimbo”.

82 “El caso de Ecoener-Hidralia en el norte de Guatemala”, p. 11

83 “Cuerpos, agua y emociones”, p. 50

84 Ibid., p. 91-92

Aquests riscos també s'atribueixen a diferents esperits que habiten la mar, les muntanyes o els rius en la tradició oral de les comunitats afrodescendents del Pacífic colombià.

“La mar té la seva pròpia vida, els seus esperits. En els meus temps nosaltres coneixíem al follet, el riviel i la sirena. Als homes d'abans el follet els agarrava en aquest canal i els deixava allà on trenquen aquestes ones, els portava i els perdia, havies d'aprendre la dècima (l'oració) perquè no et fes res, però jo no vaig arribar a aprendre-la perquè l'home que la coneixia i anava a escriure-me-la a un paperet el van matar (...). També hi són les sirenes, sí filla meva, les sirenes! Quan algú hi va per aqueixes parts fondes les sent, tenen la seva música, sonen com un acordió, però ningú no pot enfonsar-se a sentir-les perquè elles se l'emporten”.

Testimoni de pobladora de Buenaventura lligada al Proceso de Comunidades Negras⁸⁵

D'altra banda, els noms dels diferents barris de la Comuna 5 de Buenaventura fan referència a festivitats vinculades a la religió cristiana, i es relacionen amb els rituals de fundació de cada barri

“Al barri li van posar La Immaculada perquè els primers pobladors, per agrair Déu, li van encomanar una missa i el dia que van fer la missa era el dia de la Immaculada Concepció”.

Testimoni de lideressa de Buenaventura⁸⁶.

6.2.2.3 Les xarxes comunitàries

Les comunitats també s'entenen com xarxes de relacions entre les veïnes, basades en la solidaritat i el suport mutu. En els casos estudiats, la irrupció dels megaprojectes trenca de manera significativa aquestes xarxes de relacions. Les dones, que acostumen a ser les qui sostenen aquests lligams a dins de la comunitat, es veuen especialment afectades pels trencaments en aquestes xarxes solidàries.

“La nostra manera de viure és col·lectiva. Per això és tan difícil viure com ens volem fer viure. Necessitem els lligams de veïnatge perquè construïm els nostres barris on el valor de la solidaritat és important, i en els quals la meva vida individual depèn del meu veí. Quan arriba tota la lògica econòmica del port es comencen a vulnerar els drets col·lectius i la terra on hem construït ens la volen llevar perquè ells la necessiten. S'inventen com a pretext que són territoris d'alt risc en els quals, per tant, no s'hi pot viure. És així com no titulen els habitatges i no proporcionen serveis públics”.

Testimoni de lideressa de la Comuna 5 de Buenaventura⁸⁷.

En el cas d'El Quimbo, el desplaçament de les comunitats i el reassentament en nuclis dispersos trenca amb la lògica comunitària: famílies que han estat veïnes des de fa diverses generacions, de sobte deixen de ser-ho. En aquestes xarxes existia una pràctica d'intercanvi per col·laborar amb les necessitats entre veïnes, però la pèrdua dels mitjans de vida tradicionals, com la pesca o l'agricultura, provoca major dependència dels diners i desplaça l'intercanvi com forma de suport mutu.

A banda de l'intercanvi, altra pràctica comunitària en la zona són els treballs en minga, que ses viuen com un esdeveniment en el qual hi participa tota la població, i que es desenvolupen al voltant de l'eix vertebrador del riu Magdalena. En aquestes tasques, les dones assumeixen el rol de proveir els aliments i cuinar per les persones que estan treballant, i comparteixen el dinar totes juntes a la vora del riu.

85 “Buenaventura, un puerto sin comunidad”, p. 155

86 “Más puertos, menos comunidad”, p. 8

87 Testimoni recogido por la Taula Catalana per Colòmbia y citado en “Asedio a las comunidades”, p. 30

En el cas de Barillas, l'arribada d'Hidro Santa Cruz genera divisió entre les pobladores a favor i en contra del projecte, i hi instal·la un conflicte entre els qui fins abans havien conviscut com a veïns.

“Aquest lloc era molt diferent, tot va canviar. No tenia necessitats, penes ni enemics, simplement era solidari amb tothom. Ara tot s’ha complicat molt per causa de l’empresa, que va començar a comprar les nostres famílies, la nostra gent. Així hem treballat amb les comunitats, així ens ajudàvem uns als altres. Però des d’aquest dia no ho hem tornat a fer per la divisió que va sembrar l’empresa. Amb alguns membres de la comunitat i fins i tot familiars hi hem perdut l’amistat. Però va ser la mateixa empresa la qui va venir a dividir, va venir a sembrar la zitzània dolenta, només ens va portar violència, mort i sang al nostre poble”.

Testimoni de Rogelio Velásquez, poblador de Barillas perseguit i empresonat després de la seva oposició al projecte d’Hidro Santa Cruz.⁸⁸

Tanmateix, diversos testimonis afirmen també com, arran de la persecució judicial contra líders i lideresses comunitàries que resistien la instal·lació del projecte, els vincles solidaris es van fer palesos i la comunitat es va unir per donar suport a les famílies dels qui estaven essent judicialitzats.

“Aquí també es va unir la gent per reunir queviures o cases, fins i tot per l’alimentació dels nostres fills. Senyors que no ens coneixien de res ens van trucar i ens van dir que ens anaven a deixar tal cosa o ens demanaven un llistat amb els noms de totes les dones que van ser afectades”.

Testimoni de Carmelia Marcelly Mérida.⁸⁹

En aquestes comunitats, les dones són les qui desenvolupen un rol fonamental en el sosteniment de la vida i del teixit social en ell mateix. No només mantenen els lligams de cohesió a dins les comunitats, sinó que també preserven la cultura pròpia i els sabers ancestrals mitjançant les funcions que ocupen en la comunitat. De la mateixa manera, la irrupció d’un megaprojecte posa en risc la supervivència d’aquestes pràctiques culturals.

6.2.2.4 Territori i cultura

En el cas de la ciutat de Buenaventura, la població de la qual és majoritàriament afrocolombiana, es va identificar que les dones negres exerceixen com a llevadores, figures orientadores, conselleres, transmissores de cultura oral, autoritats, mediadores en conflictes, sanadores o curanderes. Les pràctiques ancestrals de mediació i sanació recullen la cosmovisió de les comunitats afro i han sobreviscut l’esclavitud, la discriminació, les opressions i els desplaçaments, preservades principalment per les dones.

En aquesta regió de Colòmbia, les famílies aglutinen xarxes de parentesc al voltant de les figures de les dones, les quals “estructuren les relacions, la tradició i les principals formes d’ingressos”, en una organització social matrifocal, amb la dona com a eix dels grups familiar i la comunitat⁹⁰. És per això que els atacs s’adrecen contra elles com a forma de desintegració de comunitat mateixa.

88 “Las voces del río”, p. 75

89 Íbid p. 111

90 “Buenaventura, un puerto sin comunidad”, p. 345

“Quan els grups armats busquen afectar nenes i dones de manera directa i intencional -mitjançant l’execució d’actes de violència extrema amb alts nivells de degradació, crueltat i sevícia- els danys transcendeixen l’estructura social i familiar, trenquen els mecanismes socials instituïts per la transmissió de les seves pràctiques culturals i ancestrals i posen, d’aquesta manera, en risc la seva preservació com a comunitat ètnica, per la qual cosa han arribat fins i tot a la possibilitat d’extinció i destrucció definitiva de la seva forma de vida i cosmovisió. Les amenaces són tan generalitzades en contra de les dones que els actors armats han pressionat els joves amb assassinar les seves mares o àvies amb l’objectiu de sotmetre’ls a les seves ordres, a les seves normes, o d’obligar-los a fer part de les seves files”⁹¹.

Les violències que enfronten als seus territoris, junt amb els assassinats i els desplaçaments forçats posen en risc l’exercici de les pràctiques culturals i la seva transmissió generacional, i porten la comunitat a la pèrdua d’una part de la seva identitat.

Per exemple, el desplaçament forçat des de les zones riberenques cap a altres àrees urbanes o fins i tot a altres ciutats acaba amb pràctiques culturals lligades a l’ecosistema, com la pesca artesanal, la recol·lecció de mol·luscs o la construcció d’habitatges sobre palafits, adaptades als moviments de les mares.

“I què passa amb el desplaçament forçat? Ha estat continu, massiu i també individual, de mica en mica. Què passa quan les persones es desplacen, que és allò que l’Estat no llegeix. No només es desplaça la família, es desplaça la seva cultura, es desplacen les seves pràctiques i valor culturals. A Bogotà no puc emportar-me la canoa. Quan massacren estan desapareixent la cultura. Allò que ells volen erradicar és precisament la cultura perquè ells saben que és la nostra principal font de resistència. Tot va en la direcció d’atacar això. A ells els hi quedaria molt fàcil matar-nos d’un tir de gràcia, però perquè ens han de torturar i fer miques, quina intencionalitat hi ha aquí. Hi ha un extermini físic i cultural i això sí que tenim com provar-ho”.

Declaracions d’integrantes del Proceso de las Comunidades Negras.

En aquesta zona, com en altres del Pacífic colombià, moltes dones de les comunitats afro es dediquen a la perruqueria, la qual transcendeix el seu sentit estètic i identitari, i passa a ser una pràctica ancestral carregada amb els significats de la resistència de les poblacions esclavitzades. Aquest ofici es transmet entre generacions, i la seva pràctica fomenta espais de reunió entre les persones de la comunitat.

Tant és així que, per als actors armats, controlar a les perruqueres suposa una manera d’exercir pressió per obtenir informacions. Les persones dedicades a aquest ofici han patit pressions, amenaces i desplaçament forçat, a més de l’assassinat el 2005 de dos joves perruquers⁹².

Altres pràctiques culturals d’aquestes comunitats estan lligades als rituals funeraris i les vetlles, en els quals es toquen instruments i músiques pròpies de la comunitat o es consumeixen begudes tradicionals. Tanmateix, en molts casos aquests processos han quedat interromputs, especialment en el cas dels assassinats i les morts violentes, ja que els pobladors no acudeixen a les vetlles per por a represàlies o atacs armats.

91 Ibid.

92 “Buenaventura, un puerto sin comunidad”, p. 194

“Les vetlles a casa i les últimes nits s'estan deixant de fer per la por i la desconfiança perquè així com entren els bons en aquests espais, també hi entra l'enemic i es forma el problema. A les festes tampoc se sap perquè entra el bo i el dolent. Es vetlla el mort a la funerària per desconfiança i per l'economia. Abans a les vetlles es bevia, es jugava domino i es tocava el tambor i el cununo per fer lloances, ara no”

Testimoni d'habitant de Comuna 5.⁹³

Les anàlisis del cas parlen del risc d'etnocidi a Buenaventura, referit a les dinàmiques violentes que cerquen l'extermini de les persones i l'erradicació de les seves pràctiques culturals, que la població entén com les seves principals fonts de resistència.

6.3 Dret a l'alimentació

La instal·lació de projectes extractius impacta en el dret a l'alimentació de les comunitats, que veuen reduït el seu accés a l'aigua, el conreu d'aliments o la pesca. Altres vegades, són les circumstàncies d'empobriment o el desplaçament les que posen en risc la seguretat alimentària de les famílies.

Un cop més són les dones, pel rol tradicional que se les assigna com a responsables de la preparació dels aliments a la llar, les qui primer detecten les situacions de manca d'aliments, i les qui sovint i anteposen les necessitats alimentàries de la resta de la família a les pròpies.

6.3.1 Afectacions materials

6.3.1.1 Manca d'accés a l'aliment

Amb la construcció de la represa a El Quimbo, es va reduir la quantitat de peixos que es podien pescar en una jornada de feina. Així, un aliment que formava part de la dieta habitual va deixar d'estar disponible. També es va reduir la capacitat de generar ingressos per qui es dedicava a la pesca.

A més, com s'ha assenyalat anteriorment, les pobladores de la zona tenen prohibit anar a pescar a la represa i cultivar aliments en les zones verdes dels llocs de reassentament, la qual cosa en la pràctica les fa menys autosuficients i més dependents dels diners per assegurar la seva subsistència.

Una situació semblant es viu en el cas de Buenaventura, on la pesca a l'aiguamoll Aguacate era l'activitat principal fins que TCBuen es va instal·lar en aquest lloc. L'empresa ha imposat restriccions a la pesca, i tant la seva seguretat privada com la infanteria de marina estatal prohibeixen la circulació a 500 metres del moll. Els vigilants de l'empresa tenen ordre de disparar els pescadors que surtin a feinejar de nit.

6.3.1.2 Empobriment i inseguretat alimentària

La restricció o limitació imposada per accedir a recursos i la pèrdua de l'ocupació té com a conseqüència més directa l'empobriment de les persones que, com en El Quimbo, veuen desaparèixer sota l'aigua les seves terres per al cultiu, i amb elles una de les seves principals fonts de subsistència. Famílies senceres es veuen obligades a buscar una reconversió de l'activitat laboral, que les fa més dependents d'obtenir diners per comprar aliments, i que es dificulta en el cas de les dones.

---

93 “Asedio a las comunidades”, p. 143

“Això de la represa va ser com que una s’omple totalment d’ira, com de ràbia. Vendre les terres, tan bones com eren: hi havia iuca, alvocat, cacau, llimona, taronja, mandarina... Aleshores la vida era més distinta, en el sentit que algú podia aconseguir el menjar més fàcilment: no li calien diners per aconseguir les coses, allà on anés li les donaven. Ara no: si vols menjar cachaco l’has de comprar, i amb el plàtan i la iuca igual.”

Testimoni de Celina Zúñiga, habitant de Jaguarito.⁹⁴

La major dependència dels diners per sobreviure, unida al trencament de les relacions de solidaritat entre veïns pels desplaçaments i els conflictes que instal·len les empreses promouen una lògica d’individualisme, típica del context capitalista, però aliena a les formes de vida comunitàries.

“Et treuen i t’imposen una nova forma de vida, el treball assalariat, la fidelitat a una perspectiva de vida, a una lògica de privatitzar les cures, en el sentit que cadascú tiri endavant com pugui. Perquè posen en disputa la gent, augmenta el conflicte, s’ofereixen diners. És la imposició d’una nova forma d’organització social”.

Entrevista amb María Dolores Marroquín, activista, sociòloga i comunicadora feminista de Guatemala⁹⁵

En el cas de Barillas, l’impacte del projecte hidroelèctric sobre els ingressos de la família s’aguditzava amb la criminalització dels líders i lideresses que s’oposen al projecte, molts dels quals són detinguts i traslladats a presó, o han d’abandonar les seves cases per fugir de la persecució.

La detenció i el trasllat a centre penitenciaris de líders comunitaris priva a les seves famílies de la font principal d’ingressos econòmics i produeix noves despeses per les qui acudeixen a visitar-los a presó o a acompanyar-los en les audiències.

“Producte de la meva detenció vaig perdre la feina. Durant els vuit mesos que vaig estar reclòs, la meva dona i les meves filles es van quedar sense menjar, sense res. (...) Quan Caty em venia a visitar a la presó, necessitava portar per despeses, més o menys uns mil quetzals, no recordo exactament quant, i va venir a veure’m prou cops, a banda del menjar o el que es va haver de gastar”.

Testimoni de Ventura Juan, detingut i empresonat després de la seva oposició al projecte hidroelèctric a Barillas⁹⁶

“El que més em va faltar va ser el menjar, ja no vam menjar igual, quan està el pare o estem tots junts sempre hi ha carn i coses així a casa, en aquells dies no hi havia diners per la carn, no hi havia diners. No estic dient que només menjàvem carn, però almenys un cop a la setmana sí (que ho fèiem), ells estaven acostumats i en aquells dies no hi havia res”.

Testimoni de Carmelia Marcelly Mérida⁹⁷

En el cas de les lideresses perseguides, a banda, es veuen forçades a abandonar les seves cases, i els seus fills i filles queden desproveïts d’una figura fonamental en el sosteniment de les tasques de cures en general, i de l’alimentació en particular.

94 Extraído de especial “Mujer y despojo” de Asoquimbo: <https://www.asoquimbo.org/es/especiales/mujer-y-despojo>

95 Entrevista propia a María Dolores Marroquín.

96 “Las voces del río”, p. 110

97 Ibid., p. 110

L'estada a llocs distants de la seva comunitat per evitar la persecució, o els continus viatges per assistir a les audiències judicials generen noves despeses que empobreixen aquestes dones, o bé les obliguen a endeutar-se o manllevar diners.

A més, moltes d'elles expliquen situacions de fam i manca d'aliments durant el temps en el qual es van traslladar per refugiar-se de la violència i la persecució.

“Quan vam anar a la muntanya, vam estar desperts tota la nit, sense menjar i amb fam. Vam passar com tres dies caminant per poder arribar al lloc on estarien les persones que ens anaven a rebre. Essent a la muntanya em vaig posar malalta, ja no vaig poder caminar, un home va haver de portar el seu cavall fins on estàvem. Com tinc tres mesos d'embaràs, poc va faltar perquè avortés el bebè que espero. No portava ni un quetzal, només un gerro d'aigua i dos plàtans. No va ser fins que vam arribar on en van rebre que vam menjar i ens van donar roba per canviar-nos. Vam patir molt”.

Testimoni d' Angelina Pérez, maia q'anjob'al i lideressa comunitària en la zona de Barillas, perseguida tras oposar-se al projecte d'Hidro Santa Cruz⁹⁸

En tots els relats de dones que van patir persecució a Barillas apareix la preocupació per les conseqüències que aquests processos tenen en l'alimentació dels seus fills, la qual cosa afectarà també la seva salut física i mental, la seva conducta i el seu accés a l'educació.

“No pensava únicament en com resoldre la meva situació, sinó que també estava pensant en les meves filles, però ells no, en cap moment deien “i on estan els meus fills?”, encara que els fills no tinguessin res per menjar, però els homes no ho veuen d'aquesta manera”.

Testimoni d'Hermelinda Simón.⁹⁹

“Tinc un fill de deu anys, el qual un cop em va trucar quan jo estava dinant, ell patint de fam, eren les dues de la tarda i encara no havia menjat res des del matí. Llavors vaig pensar: què faré, estic menjant, estic bé i els meus fills plorant a casa sense menjar, i qui els rentarà la roba? I jo no tinc diners per pagar ningú que els cuidi. Llavors va ser quan vaig decidir tornar a casa”.

Testimoni d'Angelina Pérez¹⁰⁰.

En aquestes circumstàncies, algunes dones apunten al suport de la comunitat i de les organitzacions solidàries amb la seva causa. A més, moltes d'elles expliquen que, en situacions de necessitat, van prioritzar l'alimentació de les seves filles i fills per sobre la pròpia.

“Amb l'ajuda de la gent, ens portaven arròs, fideus i fesols, només això teníem. Quan jo tenia uns cèntims, sí que comprava una maionesa o coses així, perquè a ells els hi agrada molt, això era el que els hi podia comprar, més ja no (...). Gràcies a Déu no vam deixar els nostres fills sense menjar, ni la gent no els va deixar sense menjar, sempre els van estar ajudant. Jo molts cops no menjava, els primers dies el que m'interessava eren els meus nens”.

Testimoni de Carmelia Marcelly Mérida.¹⁰¹

A Buenaventura, són les restriccions d'accés als llocs tradicionals de pesca i recol·lecció de petxines, afegits als atacs i amenaces contra qui dugui a terme aquestes activitats, el que posa en risc la segure-

98 Ibid., p. 98

99 Ibid., p. 102

100 Ibid., p. 98

101 Ibid., p. 114

tat alimentària de la població, en no poder generar ingressos derivats de la venda del peix i ni tan sols pescar per alimentar-se.

“Les dones no poden exercir la pràctica de la recol·lecció de les petxines i de les pianguas. Són espècies (de mol·luscs) que creixen en els aiguamolls o enganxades al mangle, de vegades per sota de les arrels del mangle. La recol·lecció és una pràctica ancestral mil·lenària que han exercit les dones, que molts cops no hi tenen altra manera d’ocupar-se. Exerceixen aquesta activitat que produeix diners, i així no s’hi han d’ocupar com a treballadores domèstiques a casa aliena. Amb aquesta activitat controlen el seu temps i compren el que necessiten per la cistella familiar: a partir d’aquí és que hi generen el seu propi ingrés”.

Testimoni d’una font de la comuna 5 de Buenaventura, en entrevista pròpia.

6.3.2 Afectacions immaterials

La manca d’accés als aliments té, a més conseqüències per la supervivència d’una cultura i unes formes de recreació que estan lligades als menjars típics en un territori. Quan una comunitat es veu desproveïda dels aliments en els quals es basa la seva alimentació tradicional, perd una part de la seva gastronomia i dels rituals associats amb ella.

En el cas d’El Quimbo, per exemple, les pobladores fan referència als “paseos de olla”¹⁰² o dinars comunitaris al voltant del riu, en què les dones s’encarreguen d’elaborar els aliments que gaudeixen diverses famílies a l’aire lliure. Es tracta d’una activitat recreativa que enforteix els vincles entre les pobladores i que està molt lligada a la cultura i la manera de vincular-se amb l’entorn.

L’escassetat dels aliments amb què s’elaboren els esmorzars comunitaris -per absència de cultius o afectacions a la pesca-, unida als canvis en el paisatge de l’entorn del riu i la desaparició dels espais de trobada, posa en risc aquestes activitats i dificulta els espais d’interacció social i la preservació de pautes culturals.

A Buenaventura, es detecta que la restricció de la pesca a la zona, derivada de la construcció del moll i els atacs a pescadors i recol·lectores de petxines, també té un impacte sobre les formes culturals i identitàries de la població, que en la seva major part és afrodescendent i es dedica a la pesca.

“L’aposta (de TC Buen) és clara: necessiten erradicar les activitats productives que es desenvolupen als aiguamolls per fora de l’activitat portuària. Però aquestes activitats productives són a més pràctiques culturals, ètniques, com la pesca. Si no les podem fer, ens deterioren en el nostre ésser negre, ens lleven la possibilitat d’exercir una pràctica mil·lenària que no és només la pesca, sinó tot el que està al voltant del peix, la manera de preparar-lo, les pràctiques culturals que hi estan associades”.

Entrevista pròpia amb una font de la comuna 5 de Buenaventura.

6.4 Drets civils i polítics

La instal·lació de projectes hidroelèctrics i portuaris ha portat en els casos estudiats a la resistència de les comunitats. Per ofegar aquestes protestes, les empreses, de vegades amb la col·laboració de l’aparell judicial i les forces de seguretat estatals, han posat en marxa campanyes de criminalització i persecució en diferents graus, des de l’assenyalament social fins a la judicialització, l’empresonament o l’assassinat de líders i lideresses comunitàries.

¹⁰² “Cuerpos, agua y emociones”, p. 74

Aquesta mena de pràctiques atempten directament contra els drets civils de les persones, com el de reunió, el de manifestació o la llibertat d'expressió. A més, com hem vist anteriorment, la violència amb la qual es persegueix a defensors i defensores del territori hi impacta també en altres drets, tan seus com de terceres persones, com el dret a l'alimentació o a l'educació.

En aquest context, s'observa que la persecució política de líders i lideresses comunitàries té com a objectiu minimitzar l'oposició i la resistència als projectes de les empreses transnacionals.

En el cas de Barillas, l'empresa Hidro Santa Cruz va comptar a més amb el suport de l'Estat que va elevar aquesta persecució a causes judicials que criminalitzessin la resistència pacífica de les defensores, i va desplegar l'exèrcit a la zona amb la declaració de l'estat de setge. D'aquesta forma es fa explícita una aliança entre el sector corporatiu i els poders estatals per protegir els interessos empresarials estrangers, en una mena de cessió de sobirania.

Tot i que aquestes mesures de persecució i judicialització van adreçades tant a homes com a dones, en el cas de les dones es presenten amenaces i conseqüències específiques, tant materials com immaterials, que les afecten a ells i als seus familiars.

En aquest apartat distingirem, d'una banda, la persecució adreçada directament contra les dones lideresses i, d'altra, les conseqüències que van tenir per a elles la detenció i l'empresonament dels seus companys.

6.4.1 Persecució contra dones lideresses

6.4.1.1 Afectacions materials

L'abril de 2012, en el context d'un enfrontament entre l'empresa Hidro Santa Cruz i les pobladores de Barillas pel projecte hidroelèctric en la zona, s'emeten ordres de captura contra habitants de la comunitat, als quals se'ls acusa dels delictes de violació de domicili, coacció, amenaces, incendi, activitat contra la seguretat de la nació, terrorisme, segrest, detencions il·legals i atemptat contra la seguretat de serveis d'utilitat pública¹⁰³.

A aquestes ordres se sumen les d'altres persones a les quals s'atribueixen delictes de segrest, detencions il·legals, violació de domicili amb agreujament específic, coacció, amenaces, robatori agreujat, incendi agreujat, atemptat contra la seguretat de serveis d'utilitat pública i terrorisme.

Per últim, el 25 de juliol apareixen més persones en el llistat d'ordres de captura, encara que no se les atribueixen càrrecs, la qual cosa demostra que la intenció és la de perseguir els lideratges polítics a la zona.

“Quan a mi em treuen l'ordre de captura, això també és una manera d'acoquinar-nos i de llevar-nos la paraula”.

Testimoni d'Hermelinda Claret Simón.¹⁰⁴

103 “Santa Cruz de Barillas: criminalización y presos políticos”, Ana García Aupi y Rubén Ávila Gálvez, publicat a Revista Enfoque, 2013, p. 41

104 Entrevista propia con Hermelinda Simón.

La persecució força Hermelinda i altres dones a abandonar les seves cases, la qual cosa implica un cot econòmic per elles, a banda d'haver de delegar les tasques de cures de les seves filles. Hermelinda explica que aquesta situació es fa més complicada per les dones, per les responsabilitats de cures que se les assignen:

“És més complicat per la relació que tenim les dones amb la família, amb la nostra organització, deixant un buit en certs aspectes. Per exemple, quan em reunia amb Don Taño i Don Tello (altres líders comunitaris també perseguits) parlaven “hem de fer això, hem d'anar allà, hem d'anar o anem amb el governador, anem amb no sé qui”, i jo pensava: “on estaran les meves filles ara mateix?”

Testimoni d'Hermelinda Simón¹⁰⁵

“L'arribada dels policies i soldats va ser per l'estat de setge, vaig haver de deixar els meus fills sense diners i sense res que menjar. Ploraven molt, fins i tot ma mare. Vaig haver de marxar, no tinc cap delictes. Cinc mesos vaig haver d'estar lluny de la meva família i ma casa. Les comunitats van patir molt”.

Testimoni d'Angelina Pérez.¹⁰⁶

A Buenaventura, la resistència a les violències “ha convertit les dones en blanc directe de la guerra i la seva estigmatització en ser identificades com defensores de Drets Humans”, segons denunciïn organitzacions com el Proceso de Comunidades Negras¹⁰⁷. L'ambient de violència també ha dificultat el funcionament de les organitzacions, pel perill de desplaçar-se pel barri per acudir a les reunions.

“Quan teníem les reunions del Procés (de comunitats negres), que eren com fins a les onze de la nit em tocava venir del Centenario, passar per tota la Loma i arribar fins a la Iglesia de Pueblo Nuevo i passar per allà dalt i allà sí baixar, jo anava a peu i no em passava res. Ara és que no es pot fer, perquè com estan en subdivisions, on estan uns no poden arribar als altres”.

Testimoni de pobladora de Buenaventura vinculada al Proceso de Comunidades Negras¹⁰⁸.

Els testimonis apunten a les amenaces de mort i de persecució contra diferents lideresses, algunes de les quals han hagut d'abandonar la ciutat durant períodes de temps. En alguns casos, s'ha denunciat la fustigació i el seguiment de les dones per part de persones armades.

“Durant els darrers anys he patit amenaces de mort, vigilància constant i violacions del domicili. He sigut fotografiada al carrer i l'any passat vaig haver de sortir del país per un temps quan es va donar a conèixer un complot per assassinar-me. La violència que pateixo la relaciono amb la meva feina defensant el territori i els drets col·lectius de les comunitats afrodescendents de Buenaventura i les denúncies que he fet a escala local, nacional i internacional sobre els impactes negatius de l'ampliació portuària a la ciutat”.

Declaracions de lideressa comunitària de Buenaventura a Amnistia Internacional, juny de 2020¹⁰⁹.

Per la seva banda, la Cort Constitucional de Colòmbia va considerar, a l'Auto 092 de 2008, que les dones identificades com a lideresses pateixen assassinats, desaparicions, violència sexual i amenaces per part dels diferents actors armats:

105 “Las voces del río”, p. 102

106 Ibid., p. 98

107 “Asedio a las comunidades”, p. 56.

108 “Buenaventura, un puerto sin comunidad”, p. 156

109 Veure: <https://www.amnesty.org/es/latest/news/2020/06/lideres-sociales-nos-siguen-matando-durante-cuarentena/>

“Les organitzacions de la dona, sobretot camperoles, indígenes i afrocolombianes, i les seves dirigents, han estat objecte d'intimidació sistemàtica i s'han vist perseguides per la feina que realitzen en defensa de la dona i en pro del millorament de les condicions de vida de les seves comunitats (...). En el seu afany d'aconseguir el control social i polític de territoris en litigi, els grups armats l'emprenen amb les organitzacions de la dona per considerar-les un obstacle visible, profundament arrelat en les comunitats, a les quals tracten d'utilitzar per al seu propi benefici, o en cas contrari tracten de destruir”¹¹⁰.

6.4.1.2 Afectacions immaterials

La persecució en contra de líders i lideresses va tenir conseqüències emocionals i psicològiques per les persones en contra de les quals es van emetre ordres de captura. Algunes de les dones recorden que van patir amenaces i coacció per part de l'empresa Hidro Santa Cruz.

“En els dies previs a l'estat de setge, treballadors de l'empresa ens deien: “si parlen les pot passar alguna cosa”. Un cop caminàvem amb altra companya i vam trobar un d'ells, venia conduint un cotxe i ens va voler atropellar. El meu telèfon mòbil també tenia moltes interferències, com si algú més escoltés allò que jo deia. Ho vaig notar perquè se sentia molt de soroll. A més, en les manifestacions abans de l'estat de setge, en les oficines on estàvem arribava la policia i l'exèrcit”.

Testimoni d'Hermelinda Simón.¹¹¹

A l'estrès emocional que comportaven aquestes situacions es va afegir la por a les detencions i l'angoixa de sentir-se perseguides.

“A l'inici em vaig preguntar “i ara què he fet? Per què em persegueixen? Si no he participat en cap manifestació”. Al mateix temps vaig sentir una forta por, em feia por sortir, caminar, veure l'exèrcit, la policia (...). Quan vaig estar a Huehuetenango vaig viure a casa d'una amiga. Per sortir sempre havia de pagar un taxi, no podia pujar a qualsevol bus, perquè em podien agafar. La policia sempre estava buscant en els busos, es pujaven amb una llista en la qual a banda del nom tenien la fotografia de la persona a qui buscaven. L'exèrcit passava prop d'on estava casa meua amb la intenció d'intimidat i controlar. Mai havia patit persecució, pensava que en qualsevol moment em podien agafar. Sentia que em perseguien a tot arreu”.

Testimoni d'Hermelinda Simón¹¹².

6.4.2 Detenció i empresonament dels companys

Altres dones de Barillas no van resultar ni imputades ni perseguides judicialment, però van patir les conseqüències de la criminalització quan els seus companys van ser detinguts i empresonats lluny de les seves cases.

6.4.2.1 Afectacions materials

Les detencions i empresonaments van provocar un impacte econòmic en les esposes dels presos polítics, pels viatges que feien per visitar-los o acompanyar-los en les audiències judicials, i també un impacte emocional per la por i la incertesa.

¹¹⁰ Auto 092 de 2008, Cort Constitucional de Colòmbia, citant les declaracions de la relatora de Nacions Unides.

¹¹¹ Ibid p. 82-83

¹¹² Ibid p. 99-100

“Va ser difícil per tothom. Van passar situacions de crisi econòmica i crisi emocional. Quan estàvem en parella, sempre hi ha un suport econòmic. Quan falta una de les persones, inevitablement això té efectes per la resta de membres d'ela família.

En el cas de les companyes que havien d'anar a visitar les seves parelles a la presó, havien de tenir diners per viatjar, diners que elles havien de portar-los per si ells necessitaven quelcom. No només han de pensar en elles sinó en els seus companys i fills”.

Testimoni d'Hermelinda Simón¹¹³

“Durant aquest procés vaig viatjar pocs cops a la ciutat de Guatemala, perquè estava estudiant la meua Jacqueline, no la podia portar amb mi, però tampoc es volia quedar amb ma mare.

Vaig viatjar únicament si hi havia alguna reunió important. A Santa Eulàlia sí que vaig viatjar més, vaig estar present en cadascuna de les audiències que el meu marit va tenir”.

Testimoni de Catarina Juan Ramón¹¹⁴

Algunes d'elles van contraure deutes que s'han perllongat en el temps, donat que els seus marits van perdre la feina a conseqüència de l'empresonament, i han tingut dificultats per trobar-ne altra ocupació.

6.4.2.1a Conseqüències per fills i filles

L'absència de mares i pares de les seves llars també va tenir conseqüències en la vida dels seus fills i filles. A banda de les carències econòmiques i les afectacions a la seva alimentació, molts nens i nenes es van veure obligats a treballar per poder fer una aportació econòmica a la llar.

“Emocionalment i econòmica va generar moltes situacions desagradables per la vida de nens i nenes. Hi ha casos en els quals els nens fins i tot van haver de treballar i alguns van deixar d'estudiar per aquesta mateixa situació”.

Testimoni d'Hermelinda Simón.¹¹⁵

“Per culpa de l'empresa, del govern i l'alcalde de Barillas, vaig haver de deixar els meus pobres fills abandonats a la casa. Quatre d'ells es van quedar sense ningú que pogués tenir-ne cura”.

Testimoni d'Angelina Pérez.¹¹⁶

A més, en el cas de les xiquetes les mares de les quals van haver de fugir per la persecució judicial o viatjaven sovint per visitar els seus marits, es van presentar dues amenaces específiques.

D'una banda, la sobrecàrrega de tasques de cures, en assumir els rols de criança dels germans més menuts, la qual cosa potser va dificultar la seva assistència a l'escola, a banda de provocar un desgast emocional.

“Altra situació va ser que moltes nenes es quedaven pendents de les seves germanes quan les seves mares viatjaven a la capital. Aquestes també són les conseqüències per la vida de les nenes i nens i, per les dones, una forta sobrecàrrega de treball i una sobrecàrrega de responsabilitats molt més difícil... a banda de la càrrega econòmica. Fins i tot moltes van quedar endeutades”.

Testimoni d'Hermelinda Simón¹¹⁷.

---

113 Entrevista pròpia amb Hermelinda Simón.

114 “Las voces del río”, p. 113

115 Entrevista pròpia amb Hermelinda Simón.

116 “Las voces del río”, p. 97

117 Entrevista pròpia amb Hermelinda Simón.

“Tenint cura de la casa es quedaven la meva germaneta que té quinze anys i el meu germanet que té divuit anys, ells dos es quedaven com a pare i mare dels meus nens”.

Testimoni de Carmelia Marcely Mérida¹¹⁸

D'altra banda, algunes nenes van patir situacions de violència sexual per part de familiar que van aprofitar-se de l'absència dels pares.

“Fins i tot ara, després de molts anys, les filles d'una companya van patir violència sexual per part d'un familiar durant el temps que les va estar deixant a soles. Ara ja són majors, però durant aquells anys eren nenes”.

Testimoni d'Hermelinda Simón.¹¹⁹

6.4.2.2 Afectacions immaterials

Les detencions van provocar molta por i incertesa a les esposes dels presos polítics, que no sabien on els portarien o què se'n faria d'ells.

“La por que tenia era que de sobte el poguessin matar, perquè si el segrestaven o una cosa així, no podríem saber on el portarien”.

Testimoni de Carmelia Marcely Mérida.¹²⁰

A més de lidiar amb les seves pròpies pors, traumes i temors, a les dones se les assigna el rol de tenir cura de la resta de membres de la família i es converteixen en el sosteniment emocional dels seus companys un cop abandonen la presó, molts cops amb seqüeles físiques o psicològiques.

“Ell (Rogelio Velásquez) no volia treballar perquè sentia que no ho podria fer. El primer dia que se'n va anar a treballar amb el seu matxet, les mans li molestaven perquè ja feia dies que no ho feia, això va ser el que més estrany vam sentir. Li feia mandra anar al bosc, sense ganes, però amb els dies s'hi va acostumar”.

Testimoni de Carmelia Marcely Mérida¹²¹.

“A més (Esteban Bernabé) està malalt, per culpa del menjar que li donaven a la presó. Quan dorm, de nit crida, està somiant, però potser té por, és per culpa de l'empresa”.

Testimoni de Francisca Hernández, maia q'anjob'al i lideressa comunitària, esposa d' Esteban Bernabé, detingut i empresonat després d'oposar-se al projecte d'Hidro Santa Cruz a Barillas¹²².

Les dones també van sostenir l'impacte emocional que va tenir pels seus fills i filles la detenció dels seus pares, amb la por, la preocupació i el trauma que van experimentar:

118 “Las voces del río”, p. 110

119 Entrevista pròpia amb Hermelinda Simón.

120 “Las voces del río”, p. 88

121 Ibid., p. 122

122 Ibid., p. 123

“Encara ens afecta aquesta experiència. A la meva nena la vaig portar al preventiu (la presó) i ella té aquest pensament. Els nens es preocupen molt, pregunten si poden emportar-se el seu pare un altre cop, sempre tenen la por que pugui tornar a passar un altre cop el mateix. El que els hi dic és que no tinguin por, que no ho tornaran a fer. Els hi dic “no tinguin pena fills meus, l'exèrcit té les seves armes carregades, però no ens poden matar, perquè no hi tenen dret”. Amb quanta crueltat se'l van emportar”.

Testimoni de Carmelia Marcelly Mérida.¹²³

“Els meus fills i filles sempre recorden aquell moment de terror, quan en obrir els seus ulls aquella matinada el primer que van veure van ser persones uniformades amb armes llargues remenant tota la casa i els seus voltants. Fins al dia d'avui continuen amb aqueixa por, que al moment de veure algú amb arma o uniformat comencen a tremolar, a plorar. En el moment de la violació del domicili van prendre fotografies dels meus nens i nenes i de tota la família que s'hi trobava aquell dia”.

Testimoni de Francisco Lucas Pedro, maia q'anjob'al i perseguit polític en la seva oposició al projecte d'Hidro Santra Cruz a Barillas.¹²⁴

6.5 Dret a la integritat moral i física

En els casos en els quals la instal·lació de projectes hidroelèctrics i portuaris genera majors resistències en les comunitats, s'ha observat que la resposta de les empreses va escalant en el seu nivell de violència: des de la coacció o la intimidació, fins a les agressions sexuals, l'assassinat o la desaparició forçada. Aquestes agressions s'entenen com a part d'un contínuum de violències que es remunta a l'època del conflicte bèl·lic a Guatemala i Colòmbia.

En aquests contextos, els atacs contra les dones s'interpreten també com atacs contra la resistència, les creences, la manera d'existir i les relacions a dins de la comunitat, que se sostenen gràcies al paper fonamental de les dones.

6.5.1 Afectacions materials (violència física)

6.5.1.1 Violència sexual

La documentació dels casos de violència sexual en el conflicte per la instal·lació de l'empresa Hidro Santa Cruz a Barillas parteix de la dificultat mateixa de reconèixer i denunciar aquests fets en contextos patriarcals.

“És ben difícil provar la violència cap a les dones, la violència sexual, psicològica. La mateixa infraestructura jurídica va fer costum (...) de llevar-li valor al coneixement que nosaltres patim o diem, que ni tan sols (hi ha) xifres oficials que el retratin. És com si no hi hagués una càmera fotogràfica que retrati i miri aquesta realitat. I al mateix temps el sistema jurídic, que podria tenir una possibilitat de donar un valor afegit al dany comès, tampoc no serveix. És difícil denunciar una violència sexual, cal tenir moltes ganes de fer-ho.

Tot el pes recau a sobre la víctima, qui va ser violentada. Es qüestiona a qui es va posar en situació de vulnerabilitat, en comptes de qüestionar qui va cometre l'abús”.

Entrevista amb María Dolores Marroquín¹²⁵.

---

123 “Las voces del río”, p. 124

124 Ibid, p. 97

125 Entrevista pròpia amb María Dolores Marroquín.

“Es va sentir a parlar de la violació sexual, però no tenim l'evidència com en la resta de coses. És com que no en tenim proves. Vaig sentir a dir que sí que van parlar directament de la violació, però no vam localitzar qui ho va fer”.

Testimoni de Micaela Antonio, maia q'anjob'al i activista contra la instal·lació d'Hidro Santa Cruz a Barillas.¹²⁶

Malgrat tot, les dones de Barillas adverteixen que amb la instal·lació de l'empresa en la zona es van desplegar treballadors i personal de seguretat, i es van registrar les primeres situacions d'assetjament sexual contra elles.

“Per la lluita que van emprendre les comunitats, l'empresa va començar a amenaçar líders i lideresses de les comunitats, principalment les dones. Per exemple, quan passen pel camí que condueix a les seves comunitats les assetgen els de la seguretat”.

Testimoni d'Hermelinda Simón.¹²⁷

“Quan hi arriba l'empresa es veu el canvi, es veuen persones amb armilla, cotxe blindat, ben preparats. Ja les dones no gosen alçar les seves veus a les comunitats”.

Testimonio de Micaela Antonio.¹²⁸

Les dones de la comunitat viuen aquestes noves presències com una amenaça, i algunes d'elles arriben a patir agressions sexuals.

“(Els homes de l'empresa) venen d'altres regions amb una mentalitat molt concreta: de domini. Els guàrdies de seguretat assetgen les dones.

Segons diuen, s'han reportat diferents casos d'agressions sexuals. Fins i tot ara, amb tota la situació, diem que els homes s'hi aprofiten si està sola.

El fet que vesteixin uniform els hi fa sentir-se amb més poder”.

Testimoni d'Hermelinda Simón.¹²⁹

L'assetjament sexual s'estén també a les nenes, que senten por d'utilitzar certs camins:

“Quan les dones de les aldees van cap al poble les comencen a xiular, a parlar-les, a escridassar-les, assetjant-les. Això és una violència contra les dones. Les persones s'empipen, perquè quan passa una senyoreta o una nena, ella ja en té por de passar per allà perquè l'estan assetjant. Té por de passar per allà, ja no hi passen pel camí perquè estan els treballadors de l'empresa. Això és una violació dels drets de les persones que estan passant. Estan privatitzant un camí que no és d'ells.

Als nens no els hi passa el mateix que a les nenes, una nena de 10 o 11 anys ja té por de passar per allà perquè potser es descontrola un treballador de l'empresa, i surt i l'agafa i ja està.

Moltes nenes de San Carlos o de Santa Rosa que van al (nivell) bàsic han de passar per aquell camí per anar a estudiar, perquè en la comunitat només hi ha primària. Han d'anar a les escoles del poble. Elles han de passar pel camí i senten por perquè les estan assetjant els treballadors de l'empresa. És un perill perquè no sabem què hi pot passar”.

Testimoni de Micaela Antonio.¹³⁰

126 Entrevista pròpia amb Micaela Antonio.

127 “Las voces del río”, p. 76

128 Entrevista pròpia amb Micaela Antonio.

129 Entrevista pròpia amb Hermelinda Simón.

130 Entrevista pròpia amb Micaela Antonio.

També es detecta un augment de la instal·lació de cantines, bordells i altres llocs on els homes acudeixen a consumir sexe.

“Van arribar més cantines. Tot en aquells dies es va complicar, ja tenim por de caminar pel poble, a tot arreu es veu la seguretat de l’empresa”.

Testimoni de Micaela Antonio.¹³¹

En el cas de Buenaventura, es registra un augment de les violacions sexuals contra nenes i joves als barris de San Francisco, Punta del Este o la Immaculada, que sovint no són denunciades per por a les amenaces d’actors armats legals i il·legals (militars, paramilitars o guerrillers).

A conseqüència d’aquestes violacions, augmenta també l’embaràs forçat de nenes de 10 a 14 anys, amb els riscos que comporta per la seva salut i la seva vida. Aquests embarassos també espanten les nenes cap a l’abandonament escolar, amb la qual cosa el seu nivell acadèmic serà baix i les seves possibilitats econòmiques es redueixen, perpetuant les seves condicions de pobresa¹³².

En certs casos, la violència sexual entra dins del que la Cort Constitucional de Colòmbia considera com una tàctica de guerra per part de grups armats: “l’ enamorament” de les dones per part d’actors armats, per posteriorment abandonar-les, deixant-les assenyalades a dins de les seves comunitats, i de vegades també embarassades¹³³.

En les comunitats afectades per la instal·lació de TCBuen es registra a més un augment de la prostitució en adolescents, a canvi de diners o d’objectes, i la utilització de dones joves per portar armes.

Els casos estudiats es fan encara més complexos si tenim en consideració els “alts nivells d’impunitat per crims de violència sexual, a prop d’un 99 per cent a Guatemala i Colòmbia, ja sigui en temps de ‘pau’ o de guerra. Les dones no tenim accés als tribunals, i quan en tenim som nosaltres les jutjades, com a producte del patriarcat. És a dir, que som declarades culpables per ‘provocar’ el nostre agressor, o per ‘exposar-nos’, fent recaure la responsabilitat del delictes en nosaltres”, exposa Amandine Fulchiron, activista feminista i cofundadora de la col·lectiva Actoras de Cambio en Guatemala, la qual investiga sobre feminismes, violació sexual i guerra, cos, sexualitat, emocions, memòria i justícia, entre altres temàtiques.

L’autora sosté també que “els tribunals tradicionals de justícia són victimitzants per les dones agredides. Malgrat totes les legislacions internacionals de protecció a les dones, hi ha cada cop més crims i més crueltat que mai. No hi ha força de llei”¹³⁴.

Fulchiron apel·la a la importància dels espais d’escolta entre dones per aconseguir anomenar i reconèixer les violències sexuals.

---

131 Entrevista pròpia amb Micaela Antonio.

132 “Asedio a las comunidades: Los impactos de una empresa catalana, Grup TCB, en Buenaventura, Colòmbia”, p. 150.

133 Veure: <https://pacifista.tv/notas/el-amor-una-estrategia-de-guerra-en-colombia/>

134 Declaracions d’Amandine Fulchiron en un conversatori organitzat per Novembre Feminista (setembre 2019)

“La mediació que existeix per nomenar la violació sexual no pot ser el tribunal. Per tal que sigui reconegut com a crim sexual no serveix de res que només ho digui el tribunal, ha d’haver-hi un poder col·lectiu de dones que afirmen i donin el seu suport a les declaracions, i corroborin que això ha succeït. Les qui poden parlar públicament d’allò que ha succeït són les qui han obert espais perquè altres dones es reconeguin també com a víctimes.

“Tots els moviments com ‘yo te creo’ i els col·lectius feministes són central per allò que considerem com justícia. Tenir un grup que ens creu, que ens dona suport i, al mateix temps, el grup amb el qual podem elaborar i explicar l’experiència que ens va passar. Al final la justícia està en aquest grup de dones, amb relacions basades en l’escolta, reconeixement mutu, habitar el cos... La justícia també és corporal i emocional. La violació és corporal, i el territori que ha estat envaït ha sigut el cos”.

Declaracions d’Amandine Fulchiron.

6.5.1.2 Violència física, tortures, amenaces i risc per la vida

En el cas de Buenaventura, les situacions de violència contra les dones s’han d’entendre com afectacions en les quals “el dany repercuteix en el rol que hi juguen les dones com punt d’ancoratge, referència, cohesió i transmissió de valors i significats propis de la cultura afrodescendent”¹³⁵.

La situació a la comuna 5 continua essent d’extrema violència i en el que va de 2021 s’han registrat almenys 17 desaparicions forçades de pescadors artesanals que treballaven a la badia de Buenaventura. Aquesta mena d’atacs s’han adreçat també a les dones que s’hi dediquen a la recol·lecció de les petxines que es queden adherides a les roques o les arrels del mangles en les zones de l’aiguamoll.

El gener de 2021 es va produir un atac contra quatre dones que estaven recol·lectant petxines en un dels aiguamolls a prop de la comunitat. Les quatre dones expliquen que van veure aparèixer set homes fortament armats, que les van colpejar i torturar, i finalment les van deixar nugades al mangle, amb l’advertència que no tornessin a acostar-s’hi al lloc per arreplegar mol·luscs en aquell lloc. Les dones s’hi van poder alliberar un cop els homes armats van abandonar el lloc. Si no hagués estat així, podrien haver mort ofegades en pujar la marea, segons indiquen fonts de la zona. Les mateixes fonts interpreten aquestes agressions com a part d’una campanya per impedir tota activitat productiva aliena al port a la zona.

A més, els primers mesos de 2021 s’han registrat tiroteigs i llançaments de granades, cada nit, al barri de Santa Fe, per part d’homes armats que ingressen a la comunitat amb motocicletes i durant alguns minuts disparen directament contra les cases. Diverses persones han resultat ferides en aquests atacs, entre elles una dona que va estar hospitalitzada.

En altres casos, algunes dones expliquen que diferents persones les han intimidades al carrer, acusant-les de ser informants i donant-les un termini per abandonar el barri. Aquests fets es veuen com una forma de pressionar la comunitat perquè surti del barri i deixi el terreny lliure a l’expansió i l’activitat de l’empresa.

Algunes d’aquestes violències s’interpreten també com “càstigs exemplars” contra nenes i dones que integren organitzacions socials, realitzen alguna mena de denúncia o transgredeixen les normes que imposen actors armats, com “travessar fronteres invisibles o sortir fora de l’horari establert”¹³⁶.

135 “Buenaventura, un puerto sin comunidad”, p. 345

136 “Buenaventura, un puerto sin comunidad”, p. 293

“A més d’una nena li van colpejar molt fort, li donaven amb el garrot, tu escoltaves el crit d’auxili d’aquestes nenes sense poder fer res, aquestes nenes demacrades, en la cara, els ulls, el cos, va ser massa (...). A més es van endur els soldats, com estaven embarassant nenes van endur-se els soldats i nosaltres hi vam quedar a la deriva, a la deriva”.

Testimonio d’una dona lideressa comunitària¹³⁷.

Sovint la violència està adreçada a acarnissar-se amb la sexualitat de les dones, en mutilar parts dels seus cossos com els pits o els genitals, extreure els seus òrgans reproductors o introduir objectes per l’anus o la vagina. El mateix succeeix en els casos en els quals els actors armats forcen embarassos o transmeten malalties a les dones les quals agredeixen.

“L’acarnissament fa referència al grau de crueltat amb el qual es cometen gran part dels homicidis de dones a Buenaventura. Als homicidis de dones amb molta freqüència el que es mostra en la forma en la qual s’executen és que, a banda de matar, el desig era provocar alts nivells de dany i dolor. Això no és casual; al contrari, està carregat de significat, de vegades no necessàriament vinculat a la dona en concret, sinó a altres, o a les dones en general, com ocorre als casos en el qual el mòbil de l’homicidi és castigar alguna conducta prohibida pels grups armats i allisonar per aquesta via a la resta de dones de la comunitat”

Defensoria Delegada para l’Avaluació del Risc de la Població Civil a conseqüència del conflicte armat. Sistema d’Alertes Tempranes –SAT¹³⁸

Les dones assenyalades com a defensores del territori o amb rols polítics més actius a dins de la comunitat han estat amenaçades de mort. Durant mesos han estat sota la vigilància de persones armades, que en alguns casos han arribat a presentar-se a les seves cases per intimidar-les, i tant elles com els seus familiars han estat seguides en les seves rutines quotidianes. Algunes d’aquestes defensores han hagut de sortir de Buenaventura després de rebre missatges amb amenaces de mort o trucades informant-les que han estat identificades com a objectiu de persones armades per ser assassinades.

6.5.1.3 Feminicidis

En el cas específic de Buenaventura, s’han registrat troballes de cadàvers de dones joves del barri, dipositats en bosses de polietilè en les zones de baixamar. Els cossos es troben amb signes de tortura, mutilats i sense vísceres¹³⁹. En aquest sentit, l’exposició dels cadàvers amb signes d’acarnissament pot interpretar-se com un missatge en ell mateix, com una advertència.

En la seva anàlisi sobre els feminicidis a Ciudad Juárez, Rita Segato afirma:

“Cal entendre que tota violència, fins i tot aquella en la qual domina la funció instrumental com, per exemple, la que té per objectiu apropiari-se de coses alienes, inclou una dimensió expressiva, i en aquest sentit es pot dir el que qualsevol detectiu sap: que tot acte de violència, com un gest discursiu, porta una signatura”¹⁴⁰.

137 Ibid., p. 346

138 Ibid., p. 295

139 “Asedio a las comunidades: Los impactos de una empresa catalana, Grup TCB, en Buenaventura, Colombia”, Tomàs Gisbert, Maria Jesús Pinto y Javier Sulé, p. 150. Disponible en: <https://www.taulacolombia.org/wp-content/uploads/2020/04/2015-Los-impactos-de-una-empresa-catalana-Grup-TCB-en-Buenaventura.pdf>

140 “La guerra contra las mujeres”, Rita Laura Segato, Traficantes de Sueños, 2016.

En aquest sentit, la violència sexual, però també la tortura i l'esquarterament dels cossos de nenes i dones expressen “una forma de degradació de la violència, que cerca no només la destrucció de les víctimes, sinó també la destrucció moral, física i psicològica de la població afrodescendent”, segons indica el Centre Nacional de Memòria de Colòmbia.

D'aquesta manera, la violència que grups armats exerceixen contra dones i nenes no només s'adreça contra elles, sinó que busca també “enviar missatges allisonadors, mostrar càstigs exemplars i activar mecanismes de despulla violenta”. L'objectiu final és el control del territori i de la població mitjançant el terror¹⁴¹.

Un exemple d'aquests feminicidis que busquen ser exemplaritzants és el de l'assassinat de la jove de 16 anys Ingrid Yahaira Sinisterra el 2007. El cadàver de l'adolescent va ser trobat pels seus familiars a la mar, amb múltiples ferides d'arma blanca, i presumptament li havien extret les vísceres. Els paramilitars van advertir la família que havien assassinat la jove “com advertència perquè ningú no tingués relacions amb guerrillers”¹⁴².

Altres feminicidis estan relacionats no només amb aquest intent de dominació i control, sinó també amb atacs directes contra les dones que ocupen rols de major participació política a dins de les comunitats, o amb venjances entre grups armats enfrontats o rivals.

6.5.1.4 Reclutament, incorporació al conflicte armar i despulla violenta

En el cas de Buenaventura, s'observa la incorporació de nenes i dones al conflicte armar, amb rols d'informants, companyes sexuals o col·laboradores, però també sotmetent-les a explotació sexual a través de xarxes criminals¹⁴³.

També s'han observat dinàmiques de “despulla violenta” cap a les dones casades, a través de les quals els actors armats assassinen als marits, les arrabassen les seves propietats i les sotmeten a humiliacions i tractes degradants, com l'explotació sexual sota amenaces, o el sotmetiment sexual de les filles.

“Estan parlant amb mi i jo no puc vendre (casa meva), tu saps que jo visc aquí. “Ah, llavors no vendràs? Aleshores parlem amb la vídua”. Saps què significa això? Que et maten i l'endemà arriben (a dir-li) a la vídua “vegi el que li va passar al seu marit, li vaig dir que vengués, no va voler, li dono alguna cosa pels nens”. A algunes dones les amenaçaven així, “si no surts amb mi matem el teu marit”, sempre hi ha violacions, tot això. Altres que no, que suposadament estaven fent espionatge a un dels caps o un d'ells i les mataven. Aquí van matar emmordassades, violades, ells tenien (això) com a estratègia per poder controlar les dones dels barris”.

Testimoni d'un líder de Buenaventura¹⁴⁴.

141 “Asedio a las comunidades”, p. 55

142 “Buenaventura, un puerto sin comunidad”, p. 201

143 Ibid., p. 291

144 Ibid., p. 292

6.5.2 Afectacions immaterials – violència psicològica i simbòlica

6.5.2.1 Coacció i intimidació

Moltes de les dones de Barillas van patir també assetjament, amenaces, coaccions i xantatge per tal que es posicionessin en favor de l'empresa Hidro Santa Cruz, especialment durant l'època en la qual els seus marits estaven empresonats.

“Segons expliquen les altres companyes, a elles sí que les van visitar. Algunes diuen que les van dir que ens reuniren a totes i que donéssim suport als de l'empresa, perquè alliberaren els presos i que si no ho fèiem, els companys anaven a quedar-se presos 40 o 60 anys”.

Testimoni de Catarina Juan Ramón.¹⁴⁵

“Ens van perseguir moltíssim, ens van pressionar moltíssim. Fins i tot van tenir la inconsciència de pagar microbusos per anar a Santa Eulàlia, quan venien els nostres marits a les audiències per anar a dir-los a ells que no fossin capritxosos, perquè així ja no anaven a sortir mai, perquè ells ja sabien que mai anaven a sortir. Ells estan de testimonis, perquè a ells mateixos els hi anaren a dir allà a Santa Eulàlia. A ma casa no hi van gosar venir, però a casa de Zenaida, una altra companya, sí. Anaven i la miraven allà en el camí. Començaven a parlar-la, dient-la que es posés d'acord: “Deixa la Carmèlia a soles, com ella no se'n vol posar d'acord, és la més brava, deixa-la tu a soles”, li deien. Però ella em va dir: “No et deixaré, estarem juntes, perquè ells junts han de sortir”. Gràcies a ella que no es va desanimar, va continuar en la lluita fins a veure el final. En el cas de Zenaida a ella la van amenaçar molt, a mi només em van amenaçar un cop: “Tu que corres cap al poble, aquestes curses en va, el teu marit no sortirà”. Jo li vaig respondre, només li vaig donar una resposta i va callar, no em va tornar a dir res més. Li vaig dir: “A ningú no li interessa saber què estic fent. A ningú no li importa el que jo hi faci, corri cap amunt o cap avall, a ningú no li estic pidolant. Ja Déu sabrà com m'ajuda a córrer”. Testimoni de Carmelia Marcelly Mérida.¹⁴⁶

A Buenaventura, la coacció sobre les dones s'exerceix per part de grups armats els quals dicten patrons de conducta: com han de vestir, amb qui no poden relacionar-se o cap a on poden anar¹⁴⁷.. Les contínues aparicions de cadàvers o desaparicions de persones alimenten la por que les amenaces es compleixin.

6.5.2.2 Difamació i estigmatització

L'assetjament i criminalització contra les dones oposades al projecte d'Hidro Santa Cruz en Barillas va ser acompanyada d'una campanya d'estigmatització i difamació per part de l'empresa, amb l'objectiu que les qui es resistien a la instal·lació de la hidroelèctrica quedaren assenyalades a dins de la comunitat.

L'estigmatització que van viure moltes d'elles per ser esposes de presos polítics o per participar en activitats de resistència al projecte hidroelèctric va fer que fossin difamades i fins i tot atacades.

¹⁴⁵ “Las voces del río”, p. 107

¹⁴⁶ Ibid., p. 108

¹⁴⁷ “Buenaventura, un puerto sin comunidad”, p. 354

“En el meu cas, portaven un llistat, en un quadern. Portaven el nom com de llista negra¹⁴⁸ (amb malnoms). Aquestes llistes les portaven les famílies que anaven amb la policia, i més que res famílies que tenen contacte amb Hidro Santa Cruz (...). Un policia i un exèrcit no saben les cases on viuen els líders, només les persones que viuen on vivíem. I allà és quan estem veient que hi ha contacte amb l'empresa, les persones que van vendre la seva terra a les empreses és que estan amb els corruptes. Més que res els podem anomenar així”.

Testimonio de Micaela Antonio.¹⁴⁹

En altres casos, com a Buenaventura, l'estigmatització es produeix a conseqüència d'haver mantingut relacions sexuals o haver quedat embarassades de membres de grups armats, la qual cosa pot exposar les dones no només a l'assenyalament, sinó també al risc de represàlies per part de grups armats rivals o enemics.

En aquests casos es produeix un silenciament de les dones per l'estigmatització comunitària arran de la situació viscuda o de la pertinença a grups o sectors determinats. La justificació dels atacs sota l'afirmació “en alguna cosa estaven embolicades” genera una falsa percepció d'invulnerabilitat en la societat i més aïllament de les víctimes¹⁵⁰.

Molts cops, en els contextos descrits les difamacions i rumors formen part de l'estratègia de trenca-ment del teixit social per poder generar les condicions d'implementació del projecte empresarial.

Andrea Franulic, remuntant-s'hi a la crema de bruixes dels segles XIV-XVII a l'Europa occidental i cen-tral, explica com el rumor ha estat una forma de generar “bocs expiatoris” sobre persones que subver-teixen l'ordre establert.

“El rumor ha estat una pràctica patriarcal sistemàtica com tàctica de guerra (...) i ha estat utilitzat des de les dretes més feixistes fins a les esquerres més revolucionàries. Les tàctiques de guerra s'hereten, s'aprenen, se sofisticuen i es naturalitzen” (Franulic, A. i Gamboa, J. 2014).

Les accions de difamació i de rumor tenen, com a part dels seus mecanismes, la garantia d'impunitat, ja que és molt difícil ubicar a la persona que els genera, però indistintament dels interessos que hi tingui es converteix en un mecanisme motivat pel “desig d'accedir a una situació de privilegi i poder, despla-çant a qui entorpeix aquest propòsit, generalment persones que aporten amb una feina concreta i de qualitat” (Franulic, A. i Gamboa, J. 2014).

Els danys morals pel context de violència política es fan crònics i es tornen més profunds quan s'unei-xen amb les violències que hi viuen les dones als seus territoris pel fet de ser dones. La violència patriar-cal la qual imparteix el context de violència política a través dels seus operadors empresarials o estatals

---

148 Terminologia que es va utilitzar durant el conflicte armat intern a Guatemala i Colòmbia per fer referència a les persones que serien executades per les forces militars o paramilitars.

149 Entrevista pròpia amb Micaela Antonio.

150 “La atención a víctimas de violaciones de derechos humanos con enfoque psicosocial”, Ximena Anti-llón, p. 23

entronca¹⁵¹ amb la violència sistemàtica que viuen les dones a les seves cases, al carrer o fins i tot als espais de resistència contra aquests projectes.

Així, de vegades les dones crítiques amb les estructures patriarcal i bèl·liques a dins de les organitzacions són agredides des de dins com a mecanisme de silenciament o bloqueig¹⁵².

La difamació pren matisos diferents en el cas de les dones:

“En tot aquest procés, les dones van ser perseguides i difamades. No només em refereixo a les companyes involucrades a Barillas sinó també a les companyes d’altres regions, per la qual cosa es tracta d’una estratègia de desacreditament sistemàtic. Es tracta d’una difamació basada en criteris masclistes perquè l’estigmatització no és la mateixa si ets home o dona.

Aquesta és una manera d’invisibilitzar aquesta lluita que fem les dones i des d’allò comunitari diuen coses com “aquelles dones són del carrer, per això es fiquen en aquests assumptes”. És una demostració que aquest sistema opressor invisibilitza les nostres lluites i propostes”.

Testimoni d’Hermelinda Simón.¹⁵³

6.6 Dret a la salut

6.6.1 Afectacions materials (físiques i psicosomàtiques)

Tant en el cas de Barillas com en el de Buenaventura, el desgast emocional patit per les dones en un context de violència i persecució ha provocat problemes de salut, tant física com psicològics, en moltes d’elles, així com en els seus fills i filles. Aquestes situacions s’accentuen quan no es disposa de recursos per seguir un tractament.

“Moltes companyes han emmalaltit i la cosa es va agreujar després de viure situacions com les descrites. Tota la situació de por i tristot, si no se sana, et desestabilitza i arribes a crisis fortes.

Les companyes, a més, no disposen de recursos per tractar-se o fer-se les seues revisions mèdiques. Gairebé no hi havia grups de suport per a elles en aquest sentit. En els següents grups, vam crear un grup de suport i emergència”.

Testimoni d’Hermelinda Simón.¹⁵⁴

---

151 “Entroncament” és un terme acunyat pel feminisme comunitari d’Iximulew per fer referència al moment en el qual el patriarcat ancestral originari es troba amb el patriarcat colonial durant el genocidi que va suposar la invasió espanyola a Amèrica. El concepte va ser desenvolupat per Lorena Cabnal al seu treball a Amisma-xai, i va ser després reprès per altres feministes. Aquest concepte ve a confrontar els lideratges masculins maies, que mitjançant la cosmogonia pròpia tenen un relat segons el qual abans de la invasió espanyola no hi havia patriarcat, i que a dins dels pobles maies no s’hi troben expressions d’aquest patriarcat.

152 Durant el conflicte armat intern a Guatemala la política de gel aplicada dins algunes files guerrilleres amb pràctiques negligents va servir no només per protegir l’atac les columnes o comandament, sinó també per desplaçar les veus dissidents i crítiques amb la comandància.

153 Entrevista pròpia amb Hermelinda Simón.

154 Entrevista pròpia amb Hermelinda Simón.

“La gent de la comunitat ja no mor de vella, s’estan morint abans els joves a causa de la violència. Ara si no ens maten les bales, és la pena moral per la mort d’un fill que causa nervis i dolor al pit o infart”.

Testimoni d’una font de Buenaventura¹⁵⁵.

Alguns dels problemes estan relacionats amb la salut sexual i reproductiva de les dones, com casos d’avortaments, parts sense l’atenció adequada o situacions de fort estrès i falta d’alimentació durant l’embaràs.

“Quan vam anar a la muntanya, vam estar desperts tota la nit, sense menjar i amb fam. Vam passar com tres dies caminant per poder arribar al lloc on estarien les persones que ens havien de rebre. Essent a la muntanya jo em vaig posar malalta, ja no podia caminar, un home va haver de portar el seu cavall fins on estàvem. Com tinc tres mesos d’embaràs poc va faltar perquè avortés el bebè que espero. No portava ni un quetzal, només un gerro amb aigua i dos plàtans. No va ser fins que vam arribar on ens van rebre que vam menjar i ens van donar roba per canviar-nos. Vam patir molt”.

Testimoni d’Angelina Pérez¹⁵⁶.

“La meua parella per la por i la preocupació mesos després va avortar i va estar a punt de morir i va haver de ser hospitalitzada per alguns dies gràcies al suport dels meus pares, d’alguns veïns i familiars els quals van donar sang per la seva recuperació i així va poder sortir del problema de salut”.

Testimoni de Francisco Lucas.¹⁵⁷

“Fruit de la persecució molta gent va haver d’anar a les muntanyes. Per exemple, Maria Esteban, una dona de la meua comunitat, va haver de donar a llum a la muntanya, és una dona amb defectes de la parla”.

Testimoni de Francisca Hernández.¹⁵⁸

“Les dones tenien por d’estar a soles i sense la companyia del seu marit... les que estaven embarassades parien els fills en casetes que es van fer a les muntanyes, mantenien llestes les maletes i prop del riu per si tocava fugir corrents”.

Testimoni d’una font de Buenaventura¹⁵⁹.

El tancament el 2013 de l’hospital departamental va forçar les comunitats de Buenaventura a cerca atenció sanitària a Cali, a més de dues hores de distància per carretera. Aquest fet s’ha traduït en una pitjor cobertura sanitària i una xifra elevada de morts maternes i infantils.

Les dones de Barillas també expliquen que les seves filles han patit problemes de salut després que elles haguessin de sortir de la casa per la persecució, o per visitar els seus marits empresonats, Aquests problemes de salut han suposat una sobrecàrrega en les tasques de cures de les dones i fins i tot les han portat a endeutar-se per poder finançar el tractament.

---

155 “Asedio a las comunidades”, p. 143

156 “Las voces del río”, p. 98

157 Ibid., p. 98

158 Ibid., p. 92

159 “Asedio a las comunidades”, p. 144

“Quan vaig tornar, la més petita de les meves filles estava malalta de tristor, de por, això va ser molt fort per elles”.

Testimoni d’Hermelinda Simón.¹⁶⁰

“Tinc un deute, perquè vaig haver de manllevar diners, van emmalaltir les meves dues nenes i encara tinc aquest deute de mil quetzals, això em van costar els tractaments. Van tenir una tos molt forta i febre, no se les abaixava fàcilment i les vaig haver de portar a l’hospital. Com jo no tenia prou temps per atendre-les, van caure malaltes molt sovint”.

Testimoni de Carmelia Marceley Mérida.¹⁶¹

En el cas d’El Quimbo, els riscos per la salut de les dones es relacionen amb la degradació ambiental que va provocar la construcció de la represa. Per exemple, la contaminació de l’aigua derivada de la instal·lació de la infraestructura pot afectar la seva salut i la dels seus fills i filles en etapa d’al·letament.¹⁶²

6.6.2 Afectacions immaterials (psicològiques i emocionals)

6.6.2.1 La salut mental

Les situacions de violència que enfronten les comunitats en els casos estudiats es tradueixen en impactes en la seva salut mental, que de vegades es transformen en traumes que perduren durant anys.

En el cas de Buenaventura, per exemple, l’extrema violència, crueltat i acarnissament contra les dones ha portat fins i tot a l’internament d’algunes d’elles en clíniques de repòs per la cura de la seva salut mental. És el cas, per exemple, d’una mare d’una de les comunitats afectades per la violència, que va ser obligada pels paramilitars a rostir la carn del seu fill per després menjar-la, segons els testimonis¹⁶³.

Les violacions de Drets Humans detonen simptomatologies com depressió, reminiscència del fet traumàtic, trastorns de la son, trastorns somàtics, suspensió o abandonament de projectes vitals, sentiments d’impotència, desesperança, ràbia entre d’altres (Diana Kordon, 1991: 103-104).

Des del camp de la Salut Mental i Drets Humans s’han caracteritzat els impactes psicosocials que genera la violència instrumental de l’estat cap a sectors de la població que són identificats com opositors a sistemes polítics o econòmics (Viñar, 1993; Lira, 1991; Martín-Baró, 1990).

En el cas de les víctimes de violacions als Drets Humans, el procés de creixement post traumàtic té a veure amb conèixer i aprendre a exigir els seus drets (entre ells veritat, justícia i reparació); el desenvolupament de noves habilitats i capacitats (parlar en públic o davant de mitjans de comunicació, organitzar un grup de víctimes, mobilitzacions per reivindicar els seus drets, interlocució amb autoritats, etc.): major capacitat d’empatia i solidaritat; capacitat d’identificació i suport mutu amb altres víctimes; participació en la vida democràtica i la transformació de les causes estructurals que van fer possibles les violacions (Antillón, 2008: 94-98).

160 Ibid., p. 100

161 Ibid., p. 110

162 “Cuerpos, agua y emociones”, p. 56

163 “Asedio a las comunidades”, p. 151

“Al mateix temps vaig treballar la part de la sanació, perquè abans no hi podia parlar, no podia dir el que m’havia passat, senti tristor, ganes de plorar”.

Testimoni d’Hermelinda Simón.¹⁶⁴

6.6.2.2 El dol

L’1 del maig de 2012, coincidint amb la festa local del municipi de Barillas, persones armades van assassinar al líder comunitari Andrés Francisco Miguel i van atacar Pablo Antonio Pablo i Esteban Bernabé, que van resultar ferits. Aquests fets tenen conseqüències no només per als seus familiars, sinó també per tota la comunitat, que enfronta un procés de dol col·lectiu.

Les morts violentes en el context de violacions als Drets Humans impliquen, d’una banda, pèrdues abruptes, inesperades i violentes i, d’altra, també suposen altres pèrdues en allò social: la del microgrup social de pertinença i referència, disgregar pel terror que produeix la pèrdua de la representació grupal en l’aparell psíquic, sosté de la identitat i de les normes d’interacció i dels valors i ideals socials; i del macrogrup social, que queda sumit en una situació d’irracionalitat i confusió (Pelento i Braun, 1985).

Es tracta de pèrdues que arrossegueu altres pèrdues, entre elles, les creences sobre si mateix, els altres i el món. El fet que hi hagi agents de l’estat implicats en la privació de la vida, per acció o omissió, també inscriu un sentiment de vulnerabilitat en les persones en dol, ja que qui hauria de vetllar per la seva seguretat no la garanteix, i fins i tot és qui comet les agressions.

D’altra banda, l’ambient d’extrema violència a Buenaventura, amb amenaces, agressions, assassinats i desaparicions forçades continuades des de fa anys, també té seqüeles en la població, i en especial en les dones, a les quals condiciona en la seva forma de vida i en el seu ús del territori. La por fonamentada a patir un atac es torna una constant, la qual cosa genera un impacte psicològic en la població, que aprèn a viure en un continu estat de tensió.

El caràcter indiscriminat dels atacs nocturns contra els habitatges que relaten els testimonis consultats fa que qualsevol persona de la comunitat estigui en risc de ser ferida o assassinada. Les troballes dels cossos a les fosses comunes ubicades al barri també provoca terror i deixa en la comunitat un clar missatge del grau d’acarnissament al qual poden arribar els actors armats que operen al territori.

Les dones conviuen a més amb la desaparició forçada dels seus veïns, companys, fills o altres persones estimades, i amb la incertesa i la impossibilitat d’encetar el dol que provoquen aquestes situacions. Algunes dones també han hagut d’enfrontar el trauma de rebre els cossos dels seus fills amb senyals de tortura, com va succeir amb les mares dels dotze joves massacrats el 2005 en el barri Punta del Este¹⁶⁵.

A més, els testimonis assenyalen que els rituals funeraris tradicionals de les comunitats estan desapareixent a causa del temor a ser atacats, especialment en els casos en els quals la persona difunta ha estat víctima d’un assassinat. Aquest fet dificulta que la comunitat pugui donar als familiars la contenció necessària perquè inicien el seu procés de recuperació i de dol per la pèrdua.

164 “Las voces del río”, p. 101

165 Comisión Intereclesial de Justicia y Paz: <https://www.justiciaypazcolombia.com/masacre-de-12-jovenes-en-el-barrio-punta-del-este/>

6.6.2.3 La memòria de la guerra

En el cas de Barillas, la persecució contra les dones mateixes o contra els seus marits, la sobrecàrrega de tasques de cures i la incertesa van provocar un patiment psicològic que es va perllongar durant diferents mesos.

Per algunes dones, la violència amb la qual es van produir les detencions i l'assassinat d'un dels líders comunitaris, junt amb la declaració de l'estat de setge, van fer aflorar records propis o relats d'experiències de les generacions anteriors sobre l'època del conflicte bèl·lic a Guatemala.

“Sentíem que Barillas estava en la mateixa situació que en el temps del conflicte armat”.

Testimoni de Carmelia Marcely Mérida.¹⁶⁶

“Una cosa semblant ja havia passat en la dècada de 1980, molta gent va haver d'anar a refugiar-se a les muntanyes. Jo era una nena de set anys quan tot allò va passar, recordo quan els soldats passaven a les comunitats. De vegades ni menjàvem ni dormíem, amagats sota el llit, perquè arribaven a matar gent. El mateix que feien en aquells anys ho fan ara”.

Testimoni d'Angelina Pérez.¹⁶⁷

“La gent gran de l'aldea que va viure el conflicte armat explicava que només en temps de guerra es veia anar l'exèrcit a les comunitats. Per això nosaltres diem ara que en aquells dies es va veure així el poble de Barillas com si estigués en temps de guerra”.

Testimoni de Carmelia Marcely Mérida.¹⁶⁸

“L'època del conflicte armat no la vaig viure gaire, el que explica la gent és que és la mateixa situació. Quan parlo amb les companyes que van haver de refugiar-se al Mèxic, elles diuen: “És el mateix que vam viure al conflicte armat, només que ara és d'altra manera”. Com no ho vaig viure, no puc dir si és el mateix, però així ho diu molta gent. Fins i tot la mare d'una companya de l'organització explica: “Així vivíem quan el conflicte, ens buscaven, ens perseguien, ens mataben, ens amenaçaven, és el mateix però d'altra manera, això és el que estan vivint les comunitats”.

Testimoni d'Hermelinda Simón.¹⁶⁹

En el cas de Buenaventura, la lògica de la guerra ja no és un record, sinó que es fa present a través de les pràctiques violentes d'actors armats en el territori. S'ha de tenir en consideració que algunes de les pobladores de la zona són supervivents del conflicte o persones desplaçades internes per les violències als seus territoris d'origen, que es refugien a Buenaventura per tornar a veure's encerclades per la violència poc temps després. Aquesta dinàmica evidencia que la ciutat era vista com a “lloc segur” per refugiar-s'hi dècades enrere, i que la violència esclata a finals dels 90 coincidint ab els plans de privatització del port de Buenaventura.

---

166 “Las voces del río”, p. 93

167 Ibid., p. 98

168 Ibid., p. 35

169 Ibid p. 38

Quan la guerra és un esdeveniment tan proper en la memòria que, a més, tant a Colòmbia com a Guatemala es van donar en la seva expressió més sanguinària en el context d'Amèrica Llatina, el so de l'helicòpter o el so de les bales¹⁷⁰ reviu traumes de la guerra amb l'objectiu d'infondre terror.

Els presents conflictes ecoterritorials¹⁷¹ els analitzem en l'actualitat com la versió 2.0 dels conflictes armats interns, ja que, encara que amb altres característiques, despleguen la lògica de la guerra localitzada en pols d'inversió¹⁷². De vegades, s'anomena "guerra bruta" a aquest període d'alta violència on explícitament no existeix un conflicte armat, però els actors armats operen als territoris amb moltíssima impunitat i violència.

El terror provocat i sostingut en el temps durant el procés d'implementació dels projectes i la impunitat als tres casos generen impactes específics sobre les dones, als quals s'afegeix el fet que no existeixen de moment sentències que facin justícia sobre cap dels crims comesos, i molts cops no hi ha ni tan sols reconeixement d'ells.

6.6.2.4 Els precedents d'impunitat

En un context d'impunitat, les simptomatologies associades al trauma o dany psicològic es fan crònics (Antillón: 37) ja que la manca de veritat i justícia operen com nous estímuls traumàtics. "La justícia és una necessitat psíquica per l'elaboració del dol" (Antillón: 25).

La impunitat i la infraestructura que desenvolupa van més enllà de generar condicions perquè es facin servir violències per la imposició de projectes, sinó que a més serveixen de silenciament i manipulació del relat dels esdeveniments, ja que provoquen por.

Per a les víctimes, la impunitat és viscuda com un segon estímul traumàtic que reviu tot el dolor i detona l'aparició d'altres símptomes i emocions com l'angoixa, sentiments de tristor, ràbia i impotència. Des del punt de vista psicosocial s'ha documentat com mesures judicials o polítiques relacionades amb la impunitat o l'incompliment de sentències generen nous danys en les víctimes o cronifiquen altres (Diana Kordon et al., 1995; Gómez N., 2009).

La permanència dels perpetradors en el poder, sostinguda per la impunitat, inhibeix les víctimes de presentar denúncies, de tal forma que la impunitat paralitza els mecanismes que té la societat per fer front a la transgressió de la llei, i privatitza el dany en les víctimes. A escala social, la impunitat erosiona l'Estat de Dret, mina la confiança en les institucions i deixa els éssers humans en un estat de vulnerabilitat i indefensió.

En la mesura que la impunitat obstaculitza l'aclariment dels fets, no només es viola el dret a la justícia, sinó també el dret a la veritat de les víctimes i de la societat.

---

170 Els trets a l'aire per acoquinar la població que està resistint són una pràctica molt comuna. En concret, en dos dels casos que hem treballat trobem aquest relat entre els testimonis.

171 Veure "Mujeres y conflictos territoriales", Rocío Silva Santisteban, Lima, 2017. Disponible a: https://www.entrepueblos.org/wp-content/uploads/2018/03/Mujeresyconflictos_Convenio_-2017.pdf

172 Pols d'inversió fa referència als complexos d'inversió aglutinats i planificats des de la màxima rentabilitat. També se'ls anomena "pobles model", on maquiladores, residències per persones treballadores, generadores elèctriques etc, conviuen en un territori de manera planificada per optimitzar els guanys dels empresaris. Molts cops, es fa violant drets laborals humans, reproduint pràctiques de despulla i desposseïó a través de la violència i/o la instrumentalització de l'estat de vulneració de les poblacions del voltant.

Organitzacions de Drets Humans de Colòmbia anomenen “mecanismes d’impunitat”¹⁷³ a les formes sistemàtiques d’obstaculitzar les investigacions i amagar les responsabilitats en la comissió de violacions als Drets Humans. Entre aquests, distingeixen entre mecanismes de dret – que inclouen mecanismes de llei i d’investigació, entre d’altres-, mecanismes de fet, mecanismes de tipus polític i mecanismes socials, entre els quals destaca el paper dels mitjans de comunicació.

En aquest sentit entenem la impunitat no només com el resultat de l’absència de justícia, sinó com un dispositiu que fa servir el dret per impedir la sanció als responsables, però també utilitza estratègies polítiques i mediàtiques per negar els fets o implantar versions que amaguin la responsabilitat dels perpetradors, i per desmobilitzar les demandes socials de justícia.

6.7 Dret a la consulta prèvia, lliure i informada

El 1996, amb motiu de la signatura dels Acords de Pau, l’estat de Guatemala va ratificar el Conveni 169 de l’Organització Internacional del Treball (OIT). Aquest document especifica que els pobles indígenes tenen dret que se’ls faci una consulta prèvia, lliure i informada abans d’emprendre qualsevol projecte que afecti els seus territoris.

Malgrat això, en el cas de Barillas l’empresa Hidro Santa Cruz no va respectar aquest dret, no va consultar les comunitats afectades abans d’establir-s’hi al territori i va exercir pressions, violència i amenaces contra els detractors del projecte.

Ja l’any 2007 s’havia realitzat en la zona una consulta comunitària de bona fe, en la qual la població es va expressar contra la instal·lació de projectes al seu territori, però aquesta votació no va ser respectada quan anys després Hidro Santa Cruz va arribar per desenvolupar el seu projecte hidroelèctric¹⁷⁴.

La participació de les dones en la vida pública i els processos de consulta comunitària i presa de decisions sovint es veu reduïda pels rols tradicionals de gènere que persisteixen en les comunitats.

Així i tot, moltes de les dones de la comunitat tenien papers de participació activa en les organitzacions comunitàries i es van expressar en tot moment en contra del projecte. Les seves veus no van ser tingudes en consideració per l’empresa.

“A través d’una consulta comunitària vam dir que no volíem megaprojectes aquí, a Barillas, i tots els nens, incloent-hi els qui estan estudiant a l’escola, van dir que no. Però l’empresa no entén. A mi la comunitat em va triar per ser membre dels COCODES¹⁷⁵. Des de 2010 hem treballat i ens hem reunit. Després va arribar l’empresa a treballar aquí a Barillas. Des d’aleshores hem organitzat reunions amb la resta de COCODES i l’alcalde. Els hi vam dir que no volem megaprojectes, però com no entén, seguim manifestant el nostre rebuig perquè, a més, hem vist que en altres municipis aquesta mena de projectes no han estat gaire bons”.

Testimoni d’Angelina Pérez.¹⁷⁶

---

173 Per exemple, els abusos en l’estat d’excepció, lleis d’amnistis, ús de la justícia penal militar, fins i tot la corrupció i les deficiències estructurals al sistema de justícia penal (Parra, 2012).

174 “El caso Ecoener-Hidralia en el norte de Guatemala”, p. 27

175 Acrònim de Consell Comunitari de Desenvolupament, entitat per l’organització territorial al municipi de Barillas.

176 “Las voces del río”, p. 70

En el cas de Buenaventura, i segons les fonts consultades, l'estratègia de l'empresa TCBuen és la de fragmentar el seu megaprojecte de construcció d'una terminal portuària en diferents etapes, de forma que pugui esquivar l'obligació de realitzar una consulta prèvia i de documentar els impactes ambientals del projecte.

Les fonts locals asseguren que l'empresa està projectant escometre la quarta etapa del projecte, la qual cosa la portaria a ocupar una part del barri de Santa Fe. És precisament a aquesta zona on es nota un agreujament de la violència des d'inicis de 2021, com si es tractés d'un intent de desallotjar la població a través del terror.

6.8 Dret a l'habitatge i a la protecció contra desplaçaments forçats

---

6.8.1 Afectacions materials

En els tres casos analitzats, es produeixen desplaçaments forçats de la població derivats de la combinació entre la intervenció directa de l'empresa sobre del territori, i les violències que es produeixen com a conseqüència.

En el cas de Barillas, arran de la declaració de l'estat de setge per part del govern de Guatemala, es registren al voltant d'una vintena de casos de violació de domicili en les cases de la zona, per part de membres de la policia i de l'exèrcit^{177 178}. En diferents casos, els soldats van actuar amb violència, efectuant registres arbitraris i destruint les propietats dels habitants de la casa.

Algunes d'aquestes intervencions cercaven la detenció de les persones que estaven amb ordre de captura. En altres casos, els militars van entrar als domicilis de dones que no estaven imputades i que romanien soles o amb els seus fills i filles, amb l'objectiu d'acoquinar-les.

“En el cas de la nostra comunitat, van arribar fins a 55 cotxes de soldats a envoltar-nos, molt abusivament. Fins i tot es van ficar a algunes cases, les van saquejar i escorcollar. A una senyora li van treure els seus diners, es van menjar totes les fruites que ella tenia per fer chocobananos, que tenia per vendre. Van fer molt de perjudici a les cases”.

Testimoni de Carmelia Marcely Mérida.¹⁷⁹

“L'estat de setge el van fer per venir a furtar a les nostres cases, a llevar-li a les nostres famílies els dos o tres cèntims que les quedaven, Les hi van perdre els seus papers. Fins i tot alguns venien amb la cara tapada, eren els mateixos que ens havien agafat. Venien assenyalat cada casa perquè les escorcollessin, pensaven que teníem alguna cosa; gràcies a Déu som persones que només vivíem del camp”.

Testimoni de Rogelio Velásquez, líder comunitari detingut i empresonat després de la seva oposició al projecte d'Hidro Santa Cruz en Barillas.¹⁸⁰

En el cas de les persones perseguides i criminalitzades, moltes d'elles es van veure forçades a abandonar les seves llars i refugiar-se a les muntanyes, en condicions molt precàries, amb la por de ser descobertes i la reminiscència del conflicte bèl·lic molt present.

---

177 “El caso de la empresa Ecoener-Hidralia en el norte de Guatemala”, p. 25

178 “Santa Cruz de Barillas: criminalización y presos políticos”, p. 43

179 “Las voces del río”, p. 93

180 Ibid p. 93

A El Quimbo, les cases on les pobladores havien estat habitant al llarg de diverses generacions van quedar directament sepultades sota l'aigua després de la construcció de la represa. Malgrat el compromís de l'empresa de real·lotjar les persones afectades en altres assentaments, la comunitat va comprovar que els habitatges que se'ls van proporcionar no s'hi adequaven a les seves necessitats.

Per a les seves anteriors cases, les famílies havien fet servir bahareque (sistema de construcció amb canyes entreteixides i cobertura de fang), que les aïllava de les temperatures exteriors. Aquest sistema està d'acord amb els materials disponibles de manera natural a l'entorn, i amb les pràctiques culturals de les pobladores del territori.

Els nous habitatges, en canvi, estaven fets amb materials diferents i comptaven amb moltes habitacions i una barbacoa a l'exterior, unes instal·lacions que no responien a les seves necessitats, ús dels espais i costums habituals de la població. Per a les dones, que acostumen a ser encarregades de les tasques de cures a l'interior de la casa, aquests canvis són especialment significatius en la seva vida quotidiana.

Tampoc els espais públics dels reassentaments es conceben amb espais per la trobada comunitària, sinó més aviat com llocs de circulació, per la qual cosa els vincles entre veïns es van modificant.

A Buenaventura, els habitatges més pròxims a la terminal de contenidors comencen a patir desperfectes greus a conseqüència dels moviments de terra i tremolors artificials que genera l'activitat de les maquinàries en el port. Esquerdes, moviments de les parets i dels sostres, inundacions i pèrdua d'estrís domèstics són algunes de les conseqüències que es generen.

“Amb aquest problema que tenim de TC Buen, hem d'estar reparant, cada dos o tres mesos la casa. Abans de l'obra, la casa la reforçàvem cada any, li canviàvem algun pal que estigués malament i el terrat cada vuit mesos perquè l'aigua el deteriorava. Avui ma casa s'ha desnivellat i he de treballar molt per arreglar-la perquè jo li poso fusta fina, perquè em duri. Tot el temps se'ns mouen els sostres. Despús-ahir que va ploure es va banyar el llit, em va tocar dormir en terra...”

Testimoni d'una dona lideressa del Barrio La Inmaculada¹⁸¹.

Arran d'aquests desperfectes, algunes pobladores decideixen abandonar les seves cases, davant de l'imminent risc de col·lapse. En el trasllat altres zones abandonen el barri que van fundar i les cases que van construir, amb un sentiment de frustració i pèrdua d'arrelament. A més, en els nous habitatges es veuen obligades a pagar lloguers, la qual cosa complica la seva situació econòmica, que ja era precària.

La intervenció de l'empresa es va limitar a arreglar de manera provisional alguns dels danys en un principi, per posteriorment deslligar-se de la seva responsabilitat sobre els desperfectes i negar-se a realitzar més reparacions o pagar les despeses de lloguer de les persones afectades.¹⁸²

“Ells (l'empresa) diuen que nosaltres som invasors i que hem d'adaptar-nos al soroll o anar a pagar lloguer en altres barris; però em fa molta pena; així se'ns rebentin els timpans, se'ns rebentin les oïdes amb aquest soroll i el xiulit de les tractomulas, nosaltres no marxem”.

Testimoni d'una dona lideressa del Barri La Inmaculada¹⁸³.

---

181 “Más puertos, menos comunidad”, p. 11

182 Ibid., p. 11-25

183 Ibid., p. 11

En alguns casos, TCBuen va comprar habitatges i terrenys de diverses pobladores per poder instal·lar-se a la zona. Les persones que van acceptar van haver de deixar el barri i van perdre els seus lligams amb la comunitat. Algunes d'elles, a més, van quedar en una situació econòmica precària anys després i es van veure obligades a tornar al lloc on havia estat casa seva.

“En una part del barri de la Immaculada, més a prop de l’empresa, a gran part de les persones les van comprar els seus habitatges, i també al barri de Santa Fe. Algunes persones van quedar contentes, van rebre els diners i van marxar, però altres van tornar perquè no tenien on anar, perquè els diners se’ls hi van acabar per una mala administració. Es van consumir els diners tenint necessitats. Les seves cases, la gran majoria, eren palafitiques. No van fer una bona gestió del recurs que tenien: en comptes de comprar una propietat, el que van fer va ser llogar un habitatge, i van començar a consumir la resta del que tenien. I pràcticament els hi va tocar començar de zero: quan ells ja tenien un habitatge propi, els hi va tocar pagar lloguer”.

Testimoni d’ una font de la comuna 5 de Buenaventura, en entrevista pròpia.

A més dels desplaçaments forçats, diferents habitatges de la Comuna 5, prop del recinte de l’empresa, van ser incendiades. Segons els testimonis, la por dels veïns va ser que l’incendi hagués estat un intent de desallotjar per la força la població, que podia ser vista com “un estorb” per l’empresa.

6.8.2 Afectacions immaterials

Una de les principals afectacions immaterials sobre el dret a l’habitatge és el trencament dels lligams comunitaris entre els veïns. En el cas d’El Quimbo, les persones afectades són reubicades en altres assentaments, la qual cosa repercuteix en els lligams veïnals i les xarxes comunitàries prèviament establertes. Moltes d’aquestes xarxes, basades en la solidaritat i el suport mutu i sostingudes principalment per dones, queden fragmentades en dispersar-se la comunitat en diferents reassentaments.

D’altra banda, es produeix el desplaçament forçat dels llocs que les hi són familiars i que estan carregats de records, vivències, experiències i sentiments que són importants pel seu sentit de pertinença, la seva identitat i el seu arrelament.

Algunes d’aquestes persones ja van patir el desplaçament forçat a causa de la violència i la intervenció de grups armats als seus territoris d’origen, per la qual cosa patir novament la despulla dels seus territoris les retraumatitza i les torna a connectar amb experiències doloroses del seu passat.

“Va arribar un grup armat que volia que els meus germans marxessin amb ells. Mon pare era un home tossut que va dir: “jo moro a la meva vall i a la meva terra i d’ací ningú no em treu, només déu”. Vora sis mesos després d’haver vingut aquell grup, un dia ma mare va sortir amb les meves dos germanetes, i mai no va tornar. Ma mare es va perdre, va marxar l’any 94. L’any 95, van matar el meu germà. Aleshores mon pare ja va veure que les coses es posaven serioses, i va ser quan va marxar amb nosaltres cap ací, cap a Tarquí”.

Testimoni de Luz Mery Anacona

A Barillas, van ser la presència militar, la violència i les violacions arbitràries a les cases de líders i lideresses perseguits els que van vulnerar aquest dret, entès també com el dret a la integritat i la seguretat física quan s’està a dins d’una llar.

Els relats del terror que van patir les famílies després de les intervencions militars i els escorcolls en les cases deixen palès com l’espai domèstic va deixar de percebre’s com a lloc segur.

“A les onze de la nit del dos de maig de 2012, abans de la publicació de l'estat de setge als mitjans escrits com correspon per la seva legalització, la meua casa va ser envoltada per diverses radiopatrulles, vehicles artillats de l'exèrcit, desenes d'elements de l'exèrcit i policies ingressant a la casa de matinada (...). Fins i tot els veïns es van alarmar molt en veure tanta gent uniformada envoltant la casa. Aproximadament més d'una hora després d'ingressar a la casa se'n van anar sense trobar-ne res”.

Testimoni de Francisco Lucas.¹⁸⁴

“Jo estava a casa meua, netejant, quan van arribar alguns companys a dir-me que estaven arribant, que tenien la meua foto i el meu nom. Em deien: “T'agafaran, et portaran a la presó o vés a saber què et faran”. A ma casa van arribar-hi policies i militars, em vaig espantar perquè estava a soles amb els meus cinc fills, la meua nora i una néta. La meua nora es va posar a plorar. Jo el que vaig pensar va ser “i ara què hem de fer, on anirem, no hi ha d'altra? Potser ens maten”.

Testimoni d' Angelina Pérez.¹⁸⁵

A Buenaventura, les principals afectacions immaterials sobre el dret a l'habitatge tenen a veure amb la violència i la inseguretat als mateixos domicilis. Els testimonis fan referència als atacs nocturns al barri Santa Fe, en els quals homes armats disparen contra els habitatges, creant una sensació d'inseguretat que es materialitza en el fet que diverses persones ja hagin estat ferides en aquests tiroteigs.

D'altra banda, l'aïllament i l'estigmatització d'habitar un barri vedat per la violència deixa a la comunitat sense l'accés a certs béns i productes (repartiment de gas, llet...), i fins i tot del mateix accés a les seves cases, per tractar-se d'espais on tant les persones com els mitjans de transport eviten transitar.

6.9 Dret a l'educació

6.9.1 Afectacions materials

El dret a l'educació es vulnera principalment en el cas dels nens i nenes de les comunitats que es troben en edat d'anar a l'escola bàsica.

En el cas d'El Quimbo, la construcció de la represa submergeix l'escola sota aigua. Encara que l'empresa responsable del projecte es compromet a construir una nova escola en un dels reassentaments, no compleix amb aquest compromís¹⁸⁶. Els nens i les nenes es veuen obligats a realitzar desplaçaments més llargs per assistir a classe, i s'observa una disminució en el nombre d'alumnes escolaritzats en una de les poblacions¹⁸⁷.

En el cas de Barillas, el clima de violència fa que els desplaçaments per anar i tornar d'escola es tornin més perillosos, per les amenaces i pressions del personal de l'empresa. En el cas específic de les nenes, aquesta situació es veu agreujada per l'amenaça de les agressions sexuals.

---

184 Ibid p. 97

185 Ibid p. 97

186 “Cuerpos, agua y emociones”, p. 83

187 Ibid., p. 42

“I quan els nens surten de l’institut. Els treballadors de l’empresa de vegades estan allà i els treuen fotos per veure qui són. No se sap què hi volen fer, potser els volen matar o segrestar”.

Testimoni d’Angelina Pérez.¹⁸⁸

A Buenaventura, les taxes d’analfabetisme en població major de 15 anys són d’entre el 12 i el 23 %, amb un abandonament escolar del 25 % en nens i nenes, i del 48 % entre persones joves. En alguns casos són les dinàmiques de violència i el reclutament forçat de nenes, nenes i adolescents per part de grups armats els que els hi allunyen de l’escola i impedeixen el seu accés a l’educació.

6.9.2 Afectacions immaterials

A Barillas, l’absència de pares i mares de la llar, per haver patit imputacions i empresonaments o per haver de desplaçar-se per les visites a la presó i les audiències judicials, també té un impacte negatiu en l’assistència a classe de nens i nenes.

“Vaig decidir tornar a casa pels meus fills. De vegades anaven a escola i de vegades no”.

Testimoni d’Angelina Pérez.¹⁸⁹

Molts d’aquests nens pateixen un fort impacte emocional que els hi impedeix d’anar a classe, o bé té incidència en el seu rendiment acadèmic. En alguns casos reben el suport dels professors per assegurar que continuïn estudiant.

“Quan el van detenir, els meus fills van passar com un mes sense anar a escola, perquè ells tenien por i se sentien tristos perquè no hi era el papa. Els mestres van fer el favor de venir a casa i els hi van alçar els ànims, però ells van baixar les seves qualificacions i van tenir una davallada en els seus estudis”.

Testimoni de Carmelia Marcelly Mérida.¹⁹⁰

En altres casos, en canvi, nens i nenes pateixen l’assetjament dels seus companys d’escola i professors pel fet de ser fills i filles de persones detingudes i perseguides.

“Els meus fills i filles quan parlem per telèfon sempre em preguntaven plorant quan tornaria i que ja no tenien alimentació sense ganes de menjar, ploren molt, es barallen entre ells, no volen anar a escola, es posen malalts constantment i els companys d’ells els molesten preguntant per què no hi és el seu papa, i per tot el que pateixen diàriament els hi provoca desesperació, baixa qualificació”.

Testimoni de Francisco Lucas.¹⁹¹

“De vegades, els nens han arribat tard a escola per estar a la resistència, els mestres els maltracten, parlen malament d’ells”.

Testimoni d’Angelina Pérez.¹⁹²

En altres famílies, han estat els nens i nenes més majors els qui han quedat al càrrec dels seus germans més menuts, la qual cosa ha dificultat la seva assistència a escola. Alguns d’ells han hagut de deixar els

---

188 “Las voces del río”, p. 128

189 Ibid., p. 98

190 Ibid., p. 110

191 Ibid., p. 97

192 Ibid., p. 128

estudis i començar a treballar per l'escassetat d'ingressos econòmics a la llar per l'absència del pare o la mare perseguits judicialment (cas de Barillas) o bé assassinats (cas de Buenaventura):

“Van matar molts homes i les dones vam quedar vídues, tot va canviar i els nens van haver de deixar d'estudiar per treballar i ajudar a casa”.

Testimoni d'una font de Buenaventura¹⁹³.

6.10 Dret al treball

6.10.1 Afectacions materials

La irrupció de projectes hidroelèctrics i portuaris priva les pobladores de les seves fonts de treball tradicionals, ja sigui per l'alteració de l'ecosistema, o bé per la persecució i estigmatització a les quals les sotmet. Altres vegades, com va succeir a Buenaventura, l'arribada de l'empresa alimenta les expectatives d'accedir a una millor ocupació, però aquestes promeses mai no arriben a complir-se.

En el cas d'El Quimbo, la desaparició de les finques que queden submergides per la represa porta a la desaparició de llocs de feina.

D'altra banda, la disminució en el nombre de peixos disponibles per pescar i en les zones autoritzades per fer-ho també dificulta la feina de les pescadores tradicionals.

Altres activitats, com l'extracció de metalls i minerals del fons dels rius, que es realitza a petita escala i de manera artesanal pels anomenats baharequeros, també desapareixen en inundar-se les àrees de treball.

“Arran de la construcció d'El Quimbo, la vida va canviar totalment per nosaltres. L'ofici va canviar perquè les parts on nosaltres treballàvem, tot va quedar inundat. Ja no hi ha platges, no hi ha on treballar. Va ser un desplaçament brutal, perquè a tots els llocs on hi treballàvem, ens van inundar. Com a dona, per a mi ha estat molt dur, perquè jo vivia del riu. Jo mai de la vida he tingut patrons que em manaren: el riu ha estat sempre la meva font de treball, i el meu patró. Aleshores, per a mi va ser un canvi brutal perquè vaig haver de sortir del riu i anar a arreplegar cafè, a posar terra en bosses, a arreglar cases... i per a mi ha estat molt dur, perquè mai m'havia tocat això.”

Testimoni de Luz Mery Anacona, presidenta de l'associació de petits baharequeros artesanals del municipi de Tarqui, al departament del Huila. ¹⁹⁴

En el cas de Barillas, la persecució i l'empresonament d'habitants de la comunitat fa que hagin d'abandonar els seus llocs de feina, la qual cosa deixa en serioses dificultats econòmiques les famílies. Un cop alliberats, l'estigmatització contra les persones criminalitzades dificulta el seu accés a una ocupació.

“Les dificultats que hem hagut de passar són perquè el meu marit no té feina. Estem esperant que li surti alguna cosa, està sense feina i amb un deute. Ai Déu meu! Una es desespera. No sap una ni què fer ni què dir”.

Testimoni de Catarina Juan Ramón.¹⁹⁵

---

193 “Asedio a las comunidades”, p. 144

194 En “Mujer y despojo en El Quimbo”.

195 “Las voces del río”, p. 122

“El més difícil va ser que li va costar aconseguir feina per haver estat empresonat. El seu treball sempre havia estat de paleta i això va ser el que més li va costar trobar”.

Testimoni de Carmelia Marcelly Mérida.¹⁹⁶

“Esteban estava treballant, no teníem deutes, estàvem tots tranquils en família. Però un cop li van llevar la seva feina de mestre, es va endeutar per un préstec que li va fer el banc”.

Testimoni de Francisca Hernández.¹⁹⁷

En el cas de Buenaventura, on la desocupació se situa al voltant del 64 % i un 62 % de la població està en situació de pobresa, les principals activitats laborals de les dones eren la recol·lecció i comercialització de pianguas, la venda ambulant dels mariscos i altres productes pesquers i l'elaboració d'una beguda alcohòlica típica coneguda com a viche¹⁹⁸.

“Aquí abans es venia de tot, en el Pacífic deien “tot el que vostè vengui en el port, tot es ven”, així jo podia pagar-les els estudis a les meves filles”.

Testimoni de pobladora de Buenaventura vinculada al Proceso de Comunidades Negras¹⁹⁹.

Anys abans de l'arribada de TC Buen, moltes dones del barri La Immaculada treballaven pelant, pesant i empaquetant gambetes en diverses empreses cooperatives pesqueres, elaborant aquests productes per l'exportació.

Les empreses van tancar en els anys anteriors, i la desocupació augmentava. Per això, els rumors de la construcció d'una nova empresa en el barri van ser rebuts amb esperança per part de la població. La possibilitat de treballar en la nova empresa era encoratjadora:

“Allà a La Loma es va començar a construir una obra i es va dir que era per traslladar les gambeteres, nosaltres ens vam alegrar perquè pensem que les gambeteres tornarien i gran part de les dones de la comunitat hi treballàvem allà, i els pescadors venien el paix a l'empresa, aleshores no vam oposar cap resistència”.

Testimoni de lideressa de Buenaventura²⁰⁰.

“TC Buen va fer convenis amb el SENA (Servei Nacional d'Aprenentatge, entitat de formació de l'estat colombià) per donar capacitacions per persones que desitgin més endavant treballar allà, i per donar ocupació a les persones perquè pogueren inserir-se (a l'empresa).

Ens van donar capacitació d'emprenedoria empresarial, una sèrie de capacitacions. I totes amb aquesta il·lusió que tindríem l'oportunitat de treballar en aquesta empresa”.

Testimoni d'una font de la comuna 5 de Buenaventura, en entrevista pròpia.

---

196 Ibid., p. 122

197 Ibid., p. 123

198 “Buenaventura, un puerto sin comunidad”, Centro Nacional de Memoria Histórica de Colombia, 2015. Disponible a: <http://www.centrodememoriahistorica.gov.co/descargas/informes2015/buenaventuraPuebloSinComunidad/buenaventura-un-puerto-sin-comunidad.pdf>

199 Ibid., p. 154

200 “Más puertos, menos comunidad”, p. 9.

“Crec que les situacions que van viure les persones en iniciar-se la construcció de TCBuen van ser de mentida i d’engany. Les van dir que anaven a construir una pesquera i, encara que era un espai d’ús col·lectiu, la gent no s’hi va oposar perquè hi havia una expectativa gran. Sis anys enrere, el barri comptava amb dues pesqueres que generaven ocupació a la gent de la zona. Els homes pescaven i portaven els seus productes allà, els venien a molt bon preu, i les dones empaquetaven i processaven el peix, i també les pagaven bé la mà d’obra. Era una font massiva d’ocupació, hi havia unes 300 dones ocupades allà. Quan les empreses van quedar liquidades, la gent va quedar amb el buit de no tenir on vendre el seu producte, i les dones van quedar desocupades. Aleshores, quan van començar a fer l’estructura de TCBuen i la gent preguntava i se les va dir que es faria una pesquera, la gent es va alegrar i va donar suport a aqueixa construcció com d’una empresa que les generaria ocupació”.

Testimoni d’una font de la comuna 5 de Buenaventura, en entrevista pròpia.

Però a mesura que passava el temps, les pobladores de la zona van adonar-se que l’empresa que anava a instal·lar-se no era una pesquera, sinó una plataforma dedicada al comerç internacional que, a banda, no estava oferint ocupació a la població local.

“Però el temps va començar a passar i quan nosaltres anàvem a preguntar quan obrien les suposades pesqueres ningú no ens donava bona informació, poc temps després ens vam assabentar que allò que estaven fent era una empresa anomenada TCBuen”.

Testimoni de lideressa de Buenaventura²⁰¹

“Sempre estàvem amb aquesta aspiració de tenir l’oportunitat de treballar allà (a TCBuen). Jo estava alternadament estudiant Treball Social i pensava que tant de bo tingués oportunitats de treball, que bo seria. Però a mesura que passava el temps, no hi passava res. A les persones que terminaven els cursos, més que res als homes, les donaven l’oportunitat de treballar dos o tres mesos, i després els feien fora perquè se’ls acabava el contracte, era curtet. Alguns líders van insistir: “El meu fill està desocupat, com l’ha de deixar així?” i a un que altre li van donar oportunitat, perquè els líders eren propers als gerents i tenien certs privilegis. Però la resta estàvem amb un pam de nassos”.

Testimoni d’una font de la comuna 5 de Buenaventura, en entrevista pròpia.

Les pobladores es van sentir enganyades perquè, malgrat el temps i l’esforç que van invertir formant-se per treballar a TCBuen, l’empresa no les va oferir un treball ni una sortida a la situació de desocupació que ja arrossegaven les dones de la comunitat.

“Jo m’hi vaig presentar per treballar allà i no vaig tenir una oportunitat per mi (...). Ens havien promès que si fèiem els cursos, ens hi donarien l’oportunitat. Però la majoria de les dones no hem ingressat a treballar a TCBuen. Manteníem l’expectativa d’una possibilitat d’ocupació per les dones, que som les qui més ens estem capacitant, estudiant, perquè volem una vida digna, millors condicions. Però quan una ve l’oportunitat, no se li ofereix, no t’obren la porta perquè hi puguis tenir una millor qualitat de vida treballant en aquesta empresa que està assentada al teu mateix barri. Jo em vaig sentir enganyada, a mi em van dir que faci això o l’altre, vaig cursar cursos d’emprenedoria empresarial, què no vaig fer! Em vaig posar a estudiar, però ni tan sols vaig tenir oportunitat de treballar allà. I una mira i veu, quina tristor! Hi ha moltes dones desocupades, massa, i no les donen cap oportunitat”.

Testimoni d’una font de la comuna 5 de Buenaventura, en entrevista pròpia.

Segons diferents estadístiques, les dones afrodescendents de Buenaventura enfronten una taxa de desocupació més gran que la dels homes i les dones no afrodescendents, tenen menors ingressos que els homes i en la seva major part es dediquen a ocupacions informals, com la neteja i el treball domès-

---

201 Ibid.

tic, amb sous mensuals entre els 150.000 i els 300.000 pesos (entre 62 i 124 euros aproximadament). La situació de pobresa es considera especialment greu tenint en consideració que moltes d'aquestes dones són caps de llar amb fills i filles al seu càrrec²⁰².

De vegades, la pèrdua de les seves fonts laborals porta les dones a treballs precaritzats o al treball domèstic a casa aliena, la qual cosa pot derivar en situacions d'explotació o de major exposició a abusos.

6.10.2 Afectacions immaterials

La pèrdua d'aquestes fonts de feina no només afecta materialment les persones, sinó que també les provoca un impacte emocional, especialment quan es veuen forçades a desplaçar-se de les seves cases buscant altres fonts d'ingressos.

“El Quimbo va fer un mal molt greu per tota la societat. Als meus fills, pràcticament els vaig perdre, perquè quan es va acabar la meva feina, els meus fills van haver d'anar a buscar fonts de treball a altres llocs. Això és com si m'haguessin arrencat mitja vida.

Testimoni de Luz Mery Anacona.203

A aquests sentiments es sumen l'angoixa, l'incertesa i la falta de fe en el futur que provoquen les situacions de desocupació.

---

202 “Asedio a las comunidades”, p. 39

203 Ibid.

7.

Cap a les resistències: estratègies pròpies

En aquest apartat volem detallar les diferents estratègies desenvolupades per les dones en resistència als megaprojectes transnacionals, i a les dinàmiques de violència i expropiació que porten amb elles. La finalitat és que aquestes experiències siguin inspiradores per altres comunitats en la seva lluita contra empreses transnacionals, i per les organitzacions i xarxes que les proporcionen suport. Considerem fonamental posar l'accent en la capacitat d'agència i la resiliència de les dones que sobreviuen aquestes violències, i no presentar-les únicament com a víctimes de les afectacions, des d'un enfocament paternalista.

7.1 Enfortiment de les organitzacions de dones

La participació política de les dones es presenta com una estratègia perquè siguin les pròpies afectades les qui expliquin les afectacions de les empreses transnacionals en els seus cosos i les seves vides, i per facilitar que les respostes parteixin també d'elles mateixes i reflecteixin les seves necessitats específiques.

A. Cas de Barillas

En el cas de Barillas, identifiquem com la situació de persecució i criminalització contra els defensors i defensores, així com les violències experimentades, van tenir com a resultat una major unió entre les dones, i el reforçament del seu empoderament com a actores polítiques.

“Amb aquesta experiència que vam viure per ser perseguides, vam haver de passar situacions però també ens va enfortir molt i vam construir estratègies d'acompanyament i de cures. Generem espais de confiança, xarxes de suport mutu.

Tot això va començar a obrir-nos portes i camins. Les companyes que vam ser perseguides i criminalitzades vam començar a posicionar-nos i va ser allà quan

vam començar a dir que no només es tractava de defensar el territori sinó també de defensar els nostres cossos. L'estigmatització també toca els nostres cossos.

Vam començar a posicionar-nos i això ens va obrir les ments. Nosaltres vam començar a crear les nostres pròpies estratègies de seguretat i no només les vam utilitzar nosaltres sinó que les vam compartir amb la resta de companyes”.

Testimoni d'Hermelinda Simón.²⁰⁴

En un context patriarcal, les dones han estat les qui s'han convertit en actores rellevants en la resistència contra la hidroelèctrica, i han estat capaces de visibilitzar les seves pròpies reivindicacions, així com de mostrar una cultura d'organització basada en el suport mutu, que contrasta amb la verticalitat i rivalitat de les organitzacions masculines.²⁰⁵

L'existència de xarxes de suport mutu es fa evident, especialment, en els casos en els quals les dones i les seves filles i fills travessen situacions de precarietat econòmica derivades de l'empresonament dels seus companys.

“En la comunitat els primers dies que se'ls van emportar a ells, van ajuntar queviures i diners. Va ser un suport que ens van donar, com unes dues o tres vegades ens van estar ajudant. Com que participem de l'església catòlica, allà també es van reunir i sempre vam rebre menjar. Van fer una organització en la qual cada mes ens ajuntaven una ajuda, no era molt, però sí que ens donaven una ajuda. Ens la deixaven allà a la comunitat mateixa, del poble van arribar alguns cops a deixar-nos-la i les organitzacions que sempre ens van portar dels altres pobles, així vam passar i nosaltres amb la nostra lluita també”.

Testimoni de Carmelia Marcely Mérida²⁰⁶.

També es remarca la presència d'altres organitzacions que es van solidaritzar amb la causa de Barillas:

“Una cosa necessària no només per a mi, sinó per molta gent, va ser aquell acompanyament d'organitzacions i institucions, per l'actitud violenta de l'empresa”.

Testimoni d'Hermelinda Claret Simón²⁰⁷.

“Les organitzacions que sempre ens donaven suport i ací també es va unir la gent per ajuntar queviures o cases, fins a l'alimentació dels nostres fills. Senyors que no ens coneixien ens van trucar i ens van dir que ens anaven a deixar tal cosa o ens demanaven una llista amb el nom de totes les senyores que èrem les afectades. Si em trucaven a mi, jo entregava la llista de les onze, si trucaven a una d'ací del centre o de Recreo també li donaven la llista de les onze, perquè així arribés l'ajuda a totes, així ens vam estar donant suport durant aquells vuit mesos”.

Testimoni de Carmelia Marcely Mérida.²⁰⁸

---

204 Entrevista propia con Hermelinda Simón.

205 Informe “Una hidroeléctrica española contra los pueblos indígenas. El caso de Ecoener-Hidralia en el norte de Guatemala”, de Alianza por la Solidaridad, p. 36.

206 “Las voces del río”, p. 114

207 Ibid., p. 113

208 Ibid., p. 112

“El primer cop que vaig sortir (per l'estat de setge), quan vaig tornar em van acompanyar companyes del Movimiento Mujeres Mayas i de Mama Maqin. Van estar amb mi dos dies. La segona vegada, em van portar les companyes de la meva organització. He rebut molt de suport de la meva organització i també de la meva família. Les meves germanes, quan no vaig estar, em van donar suport per vetllar que a les meves filles no les hi faltés de res”.

Testimoni d'Hermelinda Claret Simón²⁰⁹.

En molts casos, les dones ja es trobaven actives políticament i participant en organitzacions comunitàries abans de l'arribada del projecte d'Hydro Santa Cruz.

“Jo estic a una organització de dones que es diu Las Florecitas, soc la presidenta, tenim una junta directiva, actes i segells. A banda, vaig ser catequista per quatre anys, quan vaig estar allà vaig estudiar pedagogia, teologia i em van donar un diploma per la meva participació. En la meva comunitat vaig ser agutzil per un any, les meves responsabilitats consistien a anar a deixar les notes que arriben i són urgents. També vaig fer un curs de com fer el menjar pels nens que estan a escola”.

Testimoni de Francisca Hernández Juan²¹⁰.

“Sempre em va agradar participar. Vinc d'una família que ha tingut lideratge comunitari i municipal. Ma mare i mon pare eren líders de la comunitat en la qual vivíem. Ma mare m'explica que quan ella assistia a les reunions, jo l'acompanyava, opinava malgrat tenir 8 o 10 anys. Diu que sempre estava parlant de les coses que volia fer.

Quan vaig començar a estudiar m'agradava participar en grups juvenils, a l'església catòlica, l'any 1996 vaig començar a treballar amb una organització de dones.

Faig part d'una organització anomenada Asociación de mujeres Ak'abal, treballem amb dones joves de la regió nord del departament i acompanyem víctimes de violència i agressió sexual. Des de 2006 treballem per la defensa del territori i des de 2011 vam començar a treballar en la resta del municipi de la regió nord del departament.

Quan vaig començar a treballar com mestra de nens, sabia que era una aportació per la comunitat, però això anava a ser molt tancat. Per això quan vaig començar el treball amb organitzacions de dones, i em vaig acostar a aquesta realitat de violència que pateixen elles en les comunitats, em vaig dir: “No puc fer cap altra cosa més que treballar amb les dones, amb les comunitats, perquè és ací on he d'aportar com a dona” i si a banda tenia l'oportunitat d'aconseguir un nivell acadèmic, doncs podia continuar aportant des d'aquí”.

Testimoni d'Hermelinda Claret Simón²¹¹.

Aquestes organitzacions s'enfortiran en haver de fer front a un augment de les violències, derivades de la presència de seguretat privada de l'empresa, i de militars després de la declaració de l'estat de setge.

“En conèixer que l'empresa estarà construint una hidroelèctrica utilitzant la caiguda d'una cataracta que abasteix les comunitats del costat, es va enfortir l'organització comunitària per defensar el recurs de l'aigua davant de l'empresa”.

Testimoni d'Hermelinda Claret Simón²¹².

---

209 Ibid., p. 102

210 Ibid., p. 59

211 Ibid., p. 60

212 Ibid., p. 72

“Quan van imposar l'estat de setge, la gent es va aixecar. A Recreo B l'organització es va enfortir. La gent està organitzada i es comuniquen per saber com estan les coses”.

Testimoni de Francisca Hernández Juan²¹³.

“Vam començar a conèixer les dones dels altres detinguts, perquè elles vivien en altres comunitats i jo ací a Barillas, així vam començar a ajuntar-nos i conèixer també la gent l'organització CEIBA, amb els del CUC”.

Testimoni de Catarina Juan Ramón²¹⁴.

“Pobra gent, als homes els estan matant, a les dones violant. Però ara hi ha organització allà amb nosaltres en totes les aldees. A Santa Cruz de Barillas hi ha 265 aldees organitzades”.

Testimoni de Francisca Hernández Juan.²¹⁵

Així i tot, en algunes circumstàncies la persecució judicial ha allunyat algunes defensores de les seves organitzacions i la necessitat de protegir les seves vides les ha forçades a buscar altres formes d'activisme i resistència:

“En el meu cas estic a la resistència des de 2006. Ara no estic tan activa, però tampoc inactiva. Estic enfocada al programa de ràdio, denunciant. Però també ho faig en altres mitjans. Amb els companys i les companyes mantinc la comunicació”.

Testimoni d' Hermelinda Claret Simón²¹⁶.

B. Buenaventura

En el context d'extrema violència, assassinats i desaparicions forçades a Buenaventura, el paper de les organitzacions de dones és especialment destacat, i entre 2005 i 2007 es registra el naixement de diverses organitzacions. Són elles les qui lideren la resistència i s'organitzen per defensar els seus drets i denunciar els femicidis i l'augment de la violència i les tortures contra elles a Buenaventura.

“Hem de reconèixer que la violència ja tenia sempre certa predilecció per l'afusellament dels nostres homes. Les dones van començar a dir: com és així, ens deixarem caure? I van agafar el lideratge, les dones ho van tirar endavant. Jo dic que si aquestes dones no haguessin assumit aquesta qüestió, jo no sé on aniria, ja estaríem acabats. Aleshores les dones van començar a assumir i portar el cap ben dret”.

Testimoni de dona lideressa²¹⁷.

El 2007 es va crear el col·lectiu Madres por la Vida, que a partir de l'enfortiment emocional i les estratègies d'incidència política de les famílies de supervivents del conflicte armat, va treballar sobre temes com el desplaçament forçat, la violència sexual o la desaparició forçada.

---

213 Ibid., p. 92

214 Ibid., p. 113

215 Ibid., p. 133

216 Ibid., p. 132

217 “Buenaventura, un puerto sin comunidad”, p. 405

“Llavors ens vam començar a capacitar, després de conèixer les lleis i estar nosaltres mig capacitades, vam començar també a mirar com ens fèiem conèixer a nivell de Buenaventura. I allà a Buenaventura (...) vam tornar a mirar qui era víctima de desaparició forçada, qui de mort selectiva, qui era desplaçat i tot això. I vam abordar què volíem nosaltres i a construir com ens faríem anomenar”,

Testimonio de dona líderessa de Buenaventura²¹⁸.

El mateix any sorgeix altra organització, el Grupo de Mujeres de Triana, integrat per dones supervivents de les massacres i desaparicions forçades d'inicis de la dècada dels 2000. Les seves tasques se centren en la documentació dels casos, la reconstrucció de la memòria de les víctimes i la cerca de la veritat, la justícia i la reparació.

El 2010 es funda la Red de Solidaridad contra las violencias hacia las mujeres: Mariposas de Alas Nuevas Construyendo Futuro, la qual reuneix diverses organitzacions per la defensa dels drets i la qualitat de la vida de les dones de Buenaventura. L'organització va rebre el premi Nansen de l'Alt Comissionat de Nacions Unides per les persones Refugiades (ACNUR) el 2014, pel seu acompanyament a milers de dones supervivents de violències a Buenaventura²¹⁹.

“Gràcies a la xarxa, m'he fet més forta. M'ha donat el valor per alçar la veu. M'he adonat que no ho podia mantenir en secret durant més temps. Quan ho vaig denunciar, va ser com llevar-me de sobre un càncer que m'havia estat consumint durant anys”.

Testimoni d'una dona desplaçada, supervivent de violència sexual i integrant de Mariposas²²⁰.

C. Cas d'El Quimbo

En el cas de la represa d'El Quimbo, algunes dones integrades en organitzacions com Asoquimbo mencionen que aquest activisme polític és un procés d'aprenentatge, alhora que enforteix les seves lluites i reivindicacions, fins i tot quan hagin de fer front a l'oposició dels seus marits o altres homes de la família.

“Ací es va formar un comitè d'Asoquimbo per veure si es pot aturar la represa. Aleshores el marit em va dir: ‘vosté no hi vagi, que això és un perill’. I no: si algú s'estima la Pachamama (la Mare Terra) i els rius, ha de defensar el lloc on viu, ha de defensar el lloc que li ha donat el menjar per sostenir els fills (...). Si jo no hagués estat en la resistència, quedaria com una ximpleta, perquè ha estat ahí on he apreciat i he agafat el valor per poder-me defensar”. Em sento molt orgullosa de pertànyer a Asoquimbo. De vegades em diuen: ‘Vosté encara és a Asoquimbo. Però si Asoquimbo no els ha donat res’. I jo dic que ens ha donat molt per aprendre, i em sento com més jove, més bonica, perquè Asoquimbo ens ha donat una berraquera (energia, entusiasme, valentia)”.

Testimoni de Celina Zúñiga²²¹

218 “Buenaventura, un puerto sin comunidad”, p. 406

219 “Asedio a las comunidades”, p. 168

220 Citado en: https://www.acnur.org/fileadmin/Documentos/Eventos/2014/Red_Mariposas_de_Almas_Nuevas_Premio_Nansen_2014.pdf

221 En “Mujer y despojo en El Quimbo”.

“Jo, com a dona, a Asoquimbo dic que em sento important, perquè tot allò que he après i el gran coneixement que he adquirit no el tenia. Agraïxo a Asoquimbo perquè ens ha ensenyat què és defensar el nostre territori. Gràcies a Asoquimbo he tingut el valor i el perenne (força, energia) per posar-me dempeus a una plaça, a sobre una tarima, i dir “no més, no més represes al sur del Huila”. I estic disposada a lluitar perquè tinc el valor, perquè Asoquimbo me l’ha donat”.

Testimoni de Luz Mery Anacona.²²²

En el cas d’aquesta última defensora, l’organització política per la defensa del territori ha anat de la mà de la lluita a dins de l’organització de treballadores, en la qual destaca com una de les poques dones i, malgrat tot, exerceix com a presidenta. El seu cas ofereix un exemple d’un lideratge femení en una organització majoritàriament masculina, i d’apoderament mitjançant les lluites polítiques.

“Dirigir l’associació de baharequeros, que són pràcticament conformades només per homes, m’ha portat a un rol de tenir una igualtat amb ells. Ells han dipositat la seva confiança en mi, i jo vinc i faig reunions, comento amb els meus companys, i són ells els qui diuen: “a Luz Mery anem a delegar-la per a això, perquè Luz Mery és una dona berraca (forta, valenta), que parla i no té por de parlar”. És a dir, ells m’han donat com una igualtat perquè jo els representi en tot allò que calgui”.

Testimoni de Luz Mery Anacona.²²³

7.2 Les cerimònies i processos de sanació col·lectiva

Les cerimònies i processos de sanació col·lectiva es presenten com vies per superar l’impacte emocional de les violències, la persecució, la criminalització i l’estigmatització contra les defensores del territori. Al mateix temps, suposen espais d’expressió de la identitat cultural.

“Durant el temps que vaig estar fora, vaig participar en cerimònies que em van donar molta força i valor per fer front a allò que estava vivint”.

Testimoni d’Hermelinda Simón.²²⁴

En aquests espais és important ressaltar que la proposta per la gestió emocional i la sanació parteix de la mateixa cosmovisió de les dones afectades per les violències.

“Un aprenentatge important és conèixer aquestes realitats entre nosaltres i la forma en la qual gestionem les nostres emocions. Partint d’aquí, vam proposar ensenyar com tractar aquests processos. Aquí vam plantejar estratègies de com sanar i recuperar l’alegria i l’harmonia des de la nostra manera de veure les coses. A partir d’aquí vam començar a organitzar-nos i a saber com acompanyar-nos entre nosaltres. Ens va enfortir organitzativament”.

Testimoni d’Hermelinda Simón.²²⁵

Experiències com les de Casa La Serena, a Oaxaca (Mèxic), ofereixen un espai segur d’estada temporal en el qual desenvolupar processos de “recuperació, sanació, descans i reflexió” per defensores de Drets Humans les quals experimenten situacions de “cansament extrem, desgast emocional o físic, crisis

---

222 Ibid.

223 Ibid.

224 “Las voces del río”, p. 101

225 Entrevista pròpia amb Hermelinda Simón.

personals, dols o pèrdues no resoltes i altres circumstàncies que se'n deriven del context de violència i cultura patriarcal en el qual desenvolupen la seva feina, i que obstaculitzen la seva labor de defensa”²²⁶.

Aquestes alternatives posen al centre l'autocura i la sanació de les defensores, que entenen com a “accions polítiques i part de la protecció integral”, i recuperen els conceptes de “salut holística, teràpies alternatives i medicina tradicional dels pobles ancestrals”.

De manera similar, en el context de Buenaventura les organitzacions de dones i algunes agrupacions lligades a l'església han generat espais d'escolta mútua i vivència compartida, que les supervivents de violència identifiquen com processos de sanació.

“En la seva majoria, totes les dones a la Xarxa tenim una història per explicar sobre la violència. Per tant, el que fem allà és auto guarir-nos, acompanyar la sanació de les dones que hi arriben, acompanyar en la ruta a les que volen denunciar (...). El que fem nosaltres és envoltar les dones a través de la Xarxa amb un cercle de sanadores, per escoltar-les, orientar-les i acompanyar-les, emocionalment i física. No cerquem tant la denúncia, sinó principalment la sanació, a través dels cercles i el comareig, que és la nostra estratègia (...). Nosaltres som comares. Les comares ens estimem, ens acompanyem, ens respectem, som solidàries les unes amb les altres. Això és pràcticament el que es fa a la Xarxa: acompanyar tots aquells dolors que produeix la guerra, sigui física, mental o sexualment. Aquells dolors que tenen les dones que molts cops no poden comptar amb les institucions, perquè són institucions de l'estat que de vegades no guarden la confidencialitat que és deguda o no donen l'acompanyament humà que s'espera. Molts cops les dones estan a soles i l'única manera d'ajudar-les i protegir-les és que ens acompanyem i parlem”²²⁷.

Testimoni publicat per Daniel Salgar Antolínez a El Espectador.com, setembre de 2014

7.3 L'escolta i les comunitats emocionals

Les organitzacions de dones no només han constituït un actor de resistència clau per recuperar el teixit comunitari. També han servit a moltes dones supervivents de violències com a grups de suport mutu, en els quals poder intercanviar les seves experiències i oferir-se consol i acompanyament entre iguals, entre dones que han tingut vivències semblants.

“Jo vaig tenir molt d'acompanyament, tant dels meus veïns, com dels meus familiars i els meus amics. Aleshores jo dic, m'han donat molt, perquè m'estan fent créixer un altre cop, jo deia que no tornaria a tirar endavant. Jo sé que per nosaltres és dur, almenys per a mi és dur recordar, però jo mai no he d'oblidar, perquè el dia que jo oblidi la meva història jo ja no seré més. Però si ho recordo i continuo allà, no sana aquesta ferida, la ferida és allà, però tinc forces per donar-li ànims a l'altra. Si jo la veig plorant, aleshores jo també em desplomo, llavors què he de fer, si estem plorant i plorant, qui donarà consol a l'altra?”

Testimoni d' una dona lideressa de Buenaventura.

D'aquesta manera, s'han constituït les anomenades “comunitats emocionals”: espais entre dones que han sobreviscut les mateixes pèrdues, les mateixes violències, i que reforcen els seus lligams des del dolor i la resiliència col·lectiva.

---

226 Veure: <https://im-defensoras.org/la-serena/>

227 “Buenaventura, un puerto sin comunidad”, p. 406. Publicado originalmente en: <https://www.elespectador.com/noticias/nacional/las-comadres-sanadoras-de-buenaventura/>

“Les organitzacions de dones han generat espais de suport mutu, en els quals s’enforteixen els lligams socials i comunitaris, la qual cosa ajuda a mitigar els impactes emocionals de la guerra. En aquest sentir, des de les comunitats emocionals es construeixen noves versions davant el que va passar, mitjançant l’ús del llenguatge emocional, l’escolta responsable i la solidaritat respecte del patiment de l’altre, com estratègies que permeten ampliar la mirada i la comprensió de les versions construïdes sobre els fets de violència. El procés de recordar pot arribar a ser molt dolorós per a les víctimes: tanmateix, es tracta d’incorporar l’experiència de dolor dins de la història dels subjectes amb la finalitat de lluitar contra l’oblit i, d’aquesta manera, dignificar la memòria de les persones que van ser assassinades o desaparegudes”²²⁸.

Aquestes comunitats són espais segurs i de confiança on es pot comunicar públicament l’experiència d’un patiment. D’aquesta manera, es fan possibles les trobades entre víctimes, per “transcendir les històries de dolor i evidenciar els recursos amb els quals compten les persones per tirar endavant”²²⁹. Les comunitats emocionals enforteixen la recuperació de les persones supervivents i els seus processos de resistència. Connecten els relats i traumes individuals i subjectius, les múltiples històries, unes amb les altres, per construir un relat d’allò que va ocórrer, des de les seves pròpies veus i versions.

Entre les pràctiques d’aquestes comunitats, es destaca l’escolta de les històries de dolor, la identificació amb el patiment de l’altre, l’acompanyament de processos individuals i col·lectius davant l’elaboració de dols, i el suport a processos de denúncia i de cerca de justícia.

El valor de l’escolta té a veure no només amb l’alleujament emocional de les supervivents, sinó també amb la construcció del relat sobre les violències i de la memòria històrica, a través de l’expressió de les vivències, visions i sentirs de diferents pobles i comunitats, que expliquen la seva realitat des de les mateixes identitats.

“Crec que és important escoltar la veu dels pobles negres, afrodescendents, palenquers i raizals, que és altra veu, és altra història, són altres sentirs, són altres missatges i altra narrativa”.

Bibiana Peñaranda, Red Mariposas de Alas Nuevas Construyendo Futuro²³⁰.

Per la seva banda, Amandine Fulchiron assenyala, a més, el paper de l’escolta en els grups de dones, especialment en els casos en els quals han patit violències sexuals.

“Tractar-nos amb tendresa també ha sigut molt destacat en grups de dones. El fet que altra ens escolti i ens tracti bé, ens permet sanar el nostre cos i reemplaçar els records violents. El grup, com espai de justícia, i la possibilitat de reviuere per dins”.

Declaracions d’Amandine Fulchiron.²³¹

7.4 Els espais de memòria

La construcció d’espais físics dedicats a la memòria, el record i l’homenatge a les víctimes de massacres i desaparicions forçades és altra de les estratègies posades en marxa per les dones en les comunitats colpejades per les violències, com en el cas de Buenaventura.

Allà s’han posat en marxa iniciatives com la Capilla de la Memòria:

228 “Buenaventura, un puerto sin comunidad”, p. 409

229 Ibid.

230 Declaraciones a la Comisión de la Verdad: <https://www.youtube.com/watch?v=t10LxmNgzn4>

231 Conversatori amb Novembre Feminista, setembre 2019.

“Allà, al mig d’una espiritualitat senzilla i d’un acte solidari, per viure situacions molt semblants, s’inicia el camí de dones, lideresses i mares, que volen fer visible el seu dolor i trobar, més que companyia, un espai per parlar i expressar-se, explicar i compartir, alçar la veu i defensar els seus drets; entenent que fer memòria més que un deure de la societat, és un dret de les víctimes”²³².

Per la seva banda, el Grup de Dones de Triana va fundar la Casa de la Memòria de Triana, en homenatge a les persones assassinades i desaparegudes a la massacre de la via Cabal Pombo, l’any 2000. En aquests espais s’ofereixen rituals en homenatge de les víctimes de la massacre, i es recreen pràctiques ancestrals com “la medicina, l’ús d’instruments musicals o de begudes artesanals”, amb l’objectiu que aquestes pràctiques culturals serveixin per “la reconstrucció del teixit social”²³³, de manera que es transformen en espais importants per la supervivència de la identitat cultural de les comunitats afro.

Els espais de memòria també articulen rituals o cerimònies d’homenatge i record de les persones assassinades o desaparegudes, amb impactes positius per la recuperació emocional de les famílies, i per propiciar el dol comunitari. Això és especialment important en un context en el qual la presència d’actors armats impedeix la celebració de vetlles i rituals funeraris segons les tradicions locals.

A banda, contribueixen a alleujar la culpabilitat que puguin sentir les persones supervivents i a crear contranarratives davant del discurs i la versió dels victimaris. Aquestes dinàmiques contribueixen a trencar amb la por, el silenci i l’aïllament que viuen les comunitats assetjades per la violència.

7.5 Les pràctiques espirituals

Lligades a les pràctiques de sanació, al dol comunitari i als espais i rituals d’homenatge a les víctimes de la violència, està també la recuperació de les pràctiques espirituals pròpies de les comunitats, novament com una estratègia terapèutica i de trobada amb la comunitat per compartir i acompanyar de manera solidària el patiment col·lectiu.

A Buenaventura, aquestes pràctiques espirituals tenen una doble arrel: d’una banda, les que es relacionen amb els cultes religiosos vinculats a les esglésies i comunitats pastorals; d’altra banda, les que emanen de les tradicions i cultes ancestrals que les persones afrodescendents han preservat al llarg dels segles.

En aquest sentit, el suport espiritual de persones lligades a l’església, com sacerdots o presbites, també resulta terapèutic per determinades persones que se senten identificades amb la religió, com demostra també el fet que alguns dels espais de memòria rebin el nom de “capelles”. Algunes capelles de la Comuna 5 han tingut un paper clau en la resistència de les comunitats, impulsant organitzacions de base, especialment de dones i de persones joves.

D’altra banda, les pràctiques espirituals lligades a la tradició afro han suposat un recurs per transitar el dolor per les morts violentes, permetre el descans espiritual de les persones que han mort torturades, i alleujar la incertesa en aquelles famílies que han patit la desaparició forçada d’alguns dels seus integrants. Algunes d’elles han posat en marxa el ritual conegut com a “llamamiento” (crida), que les hi permet entrar en comunicació amb la persona desapareguda i confirmar si encara hi és amb vida.

---

232 “Buenaventura, un puerto sin comunidad”, p. 412

233 Veure: <https://redmemoriacolombia.org/site/node/8>

“Vam arribar a un acord de fer la crida com li diuen. Es fa un ritual semblant a una “última nit”, on es fa pràcticament aquest ritual. Però els cants d’última nit són diferents als de la crida, és com dir que si una persona desapareix, es fa aquest ritual (...). Aquest ritual és: es fa una tomba semblant a les tombes que es fan en les últimes nits, quan la persona mor, unes tombes adornades amb corones, amb flors, amb espelmes, amb llençols; uns llençols blancs. Es fa com una papallona amb tela negra o amb paper i les persones canten, canten els cants que són especialment per a ells, i es prega també. Es fa doncs la pregària i en aquesta pregària sempre s’anomenen els joves, les persones que han desaparegut. Això es fa tota la nit, és com si hagués mort algú i li fan el comiat que és l’última nit, tota la nit fins a les 5 de la matinada. A les cinc de la matinada ja la tomba s’alça i si no va passar res aquella nit ja la gent perd com tota l’esperança, perquè malgrat ser un ritual, la gent li té molta fe, perquè en molts casos s’ha vist com les persones hi arriben allà (...)

Alguns (...) van a la casa d’algú i porten alguna peça de la persona morta o desapareguda. I aquesta persona fa com una crida (...). Aleshores ells miren si aquesta persona està al lloc dels morts o al lloc del viu”.

Testimoni d’una dona lideressa de Buenaventura²³⁴.

En els rituals funeraris de les comunitats afro del Pacífic colombià es produeixen manifestacions de la seva cultura, com per exemple l’ús d’instruments musicals propis o l’entonació de cants específics per aquests rituals, com els “alabaos”, que sovint interpreten les dones. Aquests rituals s’han vist amenaçats per les violències dels grups armats, per la qual cosa la seva recuperació és clau per evitar la seva desaparició i per proporcionar sentits de cohesió i de resistència.

7.6 Estratègies d’autoprotecció

Davant de la persecució i les amenaces, les dones lideresses i defensores de drets han desenvolupat diferents estratègies d’autoprotecció per minimitzar el risc de patir atacs.

A Buenaventura, per exemple, algunes estratègies han consistit a buscar el suport de la comunitat per tal que la xarxa de relacions adverteixi i protegeixi les defensores. També se les recomana que rebutgin la violència i cuidin el llenguatge als seus discursos públics, per evitar ser relacionades amb qualsevol grup armat i suscitar encara més amenaces.

“Mantenir-los acompanyats, anar molt de la mà amb la comunitat, és que la comunitat és un gran escut per l’exercici del lideratge, moltes lideresses s’hi han salvat per això, per l’escut que representa la comunitat”.

Testimoni de dona lideressa del Proceso de Comunidades Negras.²³⁵

Altra estratègia es basa en la construcció de lideratges col·lectius, de manera que no hi ha només un perfil que sobresurt i que pot quedar més exposada a rebre amenaces o violències, sinó que l’organització assumeix la responsabilitat per les accions i els seus líders resulten menys identificables pels actors armats.

---

234 “Buenaventura, un puerto sin comunidad”, p. 426

235 Ibid., p. 415

“Sempre als enfortiments organitzatius que nosaltres fem s’adreça a totes les persones per tal que adquireixin el nivell per assumir en qualsevol moment, que totes posem els nostres coneixements al servei i hi estiguem totes al mateix nivell. En aquest sentit, per tal que existeixi un conjunt de caps (...) crec que les estratègies fonamentals ací per la protecció de líders són treballar a nivell organitzatiu, que el més fort sigui l’organització més que la persona, tot i que sempre és inevitable que hi hagi una persona representativa, però que sempre sigui l’organització qui sostingui el procés, i no la persona”.

Testimoni de dona lideressa del Proceso de Comunidades Negras²³⁶.

Aquesta estratègia també pot afavorir l’autocura, especialment en el cas de les dones lideresses de perfils més alts, que enfronten la triple jornada de feina remunerada, de cures i d’activisme en defensa dels drets, i sovint experimenten situacions d’esgotament i cansament extrem.

A defensores i defensors també se les hi demana que prenguin precaucions i mesures de seguretat en els seus desplaçaments, i que tinguin un bon coneixement del territori pel qual es mouen. Les estratègies de distracció de possibles perseguidors, en el cas de defensores que estiguin vigilades per actors armats, recorden les tàctiques ancestrals de les persones esclavitzades quan escapaven de la violència o l’opressió de les finques esclavistes²³⁷.

“Les estratègies que utilitzem nosaltres són portar altra camisa en la bossa, de vegades portem altra camisa, per si entrem a la mateixa hora. Si a nosaltres ens citen a les vuit, arribem a les nou o arribem a les set, els horaris els canviem. Com sortim, anem directament al lloc, per exemple jo ací he agafat dos transports i tres amb el d’eixida. Aquestes han estat coses que ens ajuden a minimitzar”.

Testimoni d’una dona lideressa d’organització de víctimes a Buenaventura²³⁸.

7.7 La protecció internacional

Tant en el cas de Buenaventura com en el de Barillas, la intervenció d’organitzacions regionals i internacionals ha permès la visibilització internacional dels casos de violacions de Drets Humans, i s’ha pogut articular una mena de protecció respecte de les defensores de drets.

A Barillas, per exemple, la campanya “Yo también soy Hermelinda” (2012), que va comptar amb el suport de diferents organitzacions, va cercar d’informar de la persecució i criminalització contra la defensora Hermelinda Simón, generar empatia cap a ella i solidaritat internacional, visibilitzar el seu cas a través d’una acció senzilla i participativa, i desmentir els estigmes i acusacions que es feien en contra d’ella per la seva oposició a Hidro Santa Cruz²³⁹.

Altres campanyes, com les promogudes per l’organització internacional Front Line Defenders, difonen informació sobre els casos de criminalització i persecució de defensors i defensores, i activen mesures d’emergència i demandes internacionals de socors, com va ocórrer en el cas de diferents defensors criminalitzats a Barillas.

---

236 Ibid.

237 Ibid., p. 417

238 Ibid.

239 Veure campanya: <https://maizca.org/2012/10/16/yo-tambien-soy-hermelinda/>

Per la seva banda, la Iniciativa Mesoamericana de Mujeres Defensoras²⁴⁰ emet alertes sobre els atacs o empitjorament de la situació de seguretat de dones defensores i promou activitats de comunicació, difusió i sensibilització, com entrevistes o projecció de documentals, per ampliar el coneixement sobre el cas i oferir a les defensores la possibilitat d'explicar les seves realitats.

Altres organitzacions, com Amnistia Internacional, ofereixen protecció a defensores de drets, emeten informes regulars sobre la seva situació i amenaces específiques, promouen campanyes per recollir signatures i suport ciutadà i exerceixen pressió sobre governs i empreses per tal que garanteixin el respecte als Drets Humans i la seguretat de les defensores. L'organització ha ofert protecció a defensores dels drets de les comunitats negres de Buenaventura sota amenaça de grups armats²⁴¹.

Una de les estratègies d'autoprotecció en el cas de les defensores va ser abandonar el seu lloc de residència i cerca refugi temporal en casa d'altres persones, companyes o aliades.

En altres casos, són les xarxes internacionals d'organitzacions solidàries les qui organitzen la sortida segura del país de les defensores i el seu refugi en altres països, on se les pugui proporcionar seguretat i descans, i on sovint participen d'activitats de sensibilització sobre les violacions de Drets Humans a les seves comunitats.

Aquestes estratègies, tanmateix, tenen un alt cost per la salut física i emocional de les defensores, ja que les forcen a separar-se de les seves comunitats, de les seves organitzacions o de les seves famílies i éssers estimats, i a viure en territoris allunyats de les seves xarxes comunitàries de suport, la qual cosa pot generar sensació d'inseguretat.

D'altra banda, en el cas de refugi en altres països, s'ha de tenir molt en compte l'adaptació de les defensores a contextos culturals sovint molt diferents als de les seves comunitats d'origen, i és important evitar sobrecarregar aquests períodes amb activitats de denúncia o gires de sensibilització que les produeixin desgast físic pels continus viatges i emocional per haver de tornar a repetir el seu testimoni diverses vegades davant de diferents auditoris.

---

240 <https://im-defensoras.org/es/>

241 <https://www.amnesty.org/es/latest/news/2020/01/afro-colombian-women-risking-lives-defend-communities/>

8.

Recomanacions

En aquest apartat formulem algunes recomanacions dirigides a les defensores, organitzacions i entitats, governamentals i no governamentals, implicades en els processos d'investigació, atenció i reparació dels danys que les empreses transnacionals provoquen en les comunitats. Pretenem que aquestes recomanacions ajudin a orientar les accions i investigacions cap a la incorporació d'una perspectiva feminista.

8.1 Recollida de dades

Un dels principals entrebancs que hem trobat quan es tracta d'estudiar les afectacions específiques dels projectes d'empreses transnacionals en les dones és la mancança de dades desagregades per gènere que permetin quantificar i contextualitzar l'abast dels danys.

Per exemple, en el cas de les agressions sexuals contra dones, resulta difícil accedir a dades sobre violacions sexuals, embarassos no desitjats, malalties de transmissió sexual o augment de la prostitució a zones on s'han instal·lat corporacions o ha existit presència de militars i personal de seguretat privada de les empreses.

En molts d'aquests casos, el tabú que envolta les violències sexuals, la por a l'estigma o la desconfiança envers les autoritats dificulta l'accés als testimonis i impedeix que es puguin extreure dades i conclusions sobre aquestes dinàmiques.

Per això, recomanem tant a les autoritats com a les entitats de la societat civil que treballin en zones on es pretén instal·lar o ja ha irromput un projecte extractiu que:

- Incloguin l'estudi de les violències psicològiques i simbòliques en les avaluacions i recollida d'impactes que elaborin amb les comunitats afectades.
- Incloguin, en les seves avaluacions d'impactes, preguntes específiques sobre:
  - Assetjament al carrer contra les dones
  - Violacions sexuals
  - Amenaces d'agressions sexuals
  - Embarassos no desitjats

- Augment de malalties de transmissió sexual
- Augment de la instal·lació de bordells i de la prostitució a la zona
- Violència masclista a l'àmbit familiar
- Augment del nombre de femicidis
- En la mesura del possible, estableixin una comparativa entre aquestes dades i la situació de partida abans de l'arribada del projecte transnacional.
- Incorporin en aquestes avaluacions els impactes específics sobre les dones pels rols que aquestes ocupen dins d'estructures patriarcal: com proveïdores d'aliments i aigua; com responsables de les cures de nens i nenes, persones malaltes i dependents; com companyes de persones criminalitzades, com sostenidores del teixit social, etc.
- Estudiïn els impactes específics de les violències en les lideresses comunitàries i dones defensores del dret al territori, i avaluïn les percepcions que té la comunitat sobre elles i el rol que ocupen.
- Ofereixin informació a les dones de les comunitats afectades per projectes transnacionals per identificar, reconèixer i expressar les violències experimentades, tenint en consideració que en molts contextos aquestes violències es naturalitzen o invisibilitzen.
- Ofereixin formació en perspectiva de gènere a les persones encarregades d'arreglar les dades i informes sobre avaluació d'impactes, i insisteixin en una formació específica quan es tracti de parlar amb persones víctimes de violències des d'un enfocament psicosocial. Dins de les possibilitats, prioritzin que aquestes tasques les duguin a terme dones, per afavorir un ambient de major confiança en la recollida de testimonis.
- Facilitin espais només per a dones on elles puguin expressar els seus testimonis sobre les vulneracions dels seus drets i valorar les seves experiències en grups d'iguals, sense la presència dels seus pares, marits o figures masculines d'autoritat.
- Generin o potenciïn els espais només per a dones supervivents de violències, en els quals es puguin intercanviar experiències i establir lligams solidaris com a part del seu procés de recuperació emocional.
- En investigacions qualitatives o basades en testimonis, oferir dades desagregades per gènere per tenir una fotografia més fidel de la percepció d'homes i dones sobre les afectacions que pateixen.
- Incorporin, en els qüestionaris d'aquestes avaluacions, la possibilitat d'identificar-se amb altres gèneres diferents del masculí i femení, i analitzin aquestes dades per poder establir un diagnòstic de la població de gènere no conforme dins de les comunitats, orientat a establir si pateixen afectacions específiques.
- Facilitin l'accés a estadístiques i promoguin processos transparents per a les demandes d'informació pública a entitats estatals.
- Optin en la mesura de les possibilitats, per la recollida de dades i testimonis a través d'entrevistes amb preguntes obertes i tancades, en compres d'entrevistes escrites, que puguin suposar una barrera en contextos on l'alfabetització de les dones sigui menor.
- Comptin amb intèrprets de la llengua indígena predominant a la comunitat per facilitar la participació i recollida de testimonis.
- Deixin registre (escrit, en àudio...) dels testimonis de les dones supervivents de violències per limitar el número de vegades que han de repetir relats traumàtics davant de diferents actors, i

evitant així la seva revictimització. Custodiar estrictament aquests registres de manera que es garanteixi la protecció de l'anonimat i la intimitat de les persones que hi participin.

- Impedeixin que es puguin reconèixer els testimonis d'aquelles persones que viuen sota amenaces.

8.2 Estratègies d'atenció i protecció

La recollida de dades i l'estudi i caracterització de les violències que experimenten les comunitats en general, i les dones en particular, quan un projecte extractiu irromp, porta necessàriament a identificar casos en els quals cal intervenció psicosocial per atendre els danys causats i protegir davant de les amenaces.

En aquest sentit, reconeixem les dones supervivents de violències dins de les seves comunitats i fem especial èmfasi en aquelles que, pel seu rol públic com defensores del territori o lideresses comunitàries, poden estar exposades a riscos més grans.

Respecte de l'atenció i la protecció de les supervivents de violències, formulem les següents recomanacions²⁴²:

- Oferir assistència psicosocial gratuïta a les dones víctimes de violències múltiples (violència sexual, discriminació, criminalització...) derivades de la intervenció de les empreses transnacionals i assegurar la intervenció sobre els traumes soferts.
- En la mesura de les possibilitats, procurar que aquesta assistència i acompanyament sigui coherent amb les pautes culturals de la comunitat, incloent-hi tot allò que faci referència a l'idioma i la gestió i concepció dels temps.
- Pot ser útil, també, facilitar espais de cures de nens i nenes o col·laborar amb certes tasques domèstiques per alliberar a les dones del temps necessari per participar en processos d'acompanyament terapèutic.
- Proporcionar mesures de seguretat i protecció a les dones defensores de Drets Humans a les seves comunitats. Algunes d'aquestes mesures, com s'ha assenyalat anteriorment, poden ser:
  - Construcció de lideratges comunitaris
  - Coneixement del territori i construcció d'una xarxa d'espais segurs
  - Estratègies d'autoprotecció en els desplaçaments
  - Formació en autodefensa per rebutjar agressions físiques no armades
  - Enfortir el perfil de la defensora amenaçada
  - Generació de contranarratives en casos de difamació
  - Campanyes de solidaritat locals, regionals i internacionals
- Incloure la capacitació en estratègies de seguretat digital per la protecció de les comunicacions i les dades personals (e-mail, missatges de text, trucades telefòniques, etc.).

²⁴² Es poden consultar més estratègies i recomanacions de protecció per defensors i defensores en el context de Colòmbia a l'informe "Mecanismos de autoprotección: comunidades rurales y defensoras de derechos humanos en Colombia": <https://reliefweb.int/report/colombia/mecanismos-de-autoproteccion-comunidades-rurales-y-defensoras-de-derechos-humanos-en>

- Facilitar el contacte amb organitzacions i xarxes internacionals que puguin donar suport o mitjans de protecció (asil, cases de repòs, suport terapèutic, campanyes de solidaritat...) en situacions d'especial risc o vulnerabilitat.
- Facilitar espais de diàleg amb els governs i administracions públiques en els quals es reconegui la interlocució i lideratge de les dones.
- Oferir consultes de salut amb garanties de seguretat i intimitat per al diagnòstic, tractament i seguiment de malalties de transmissió sexual i altres afectacions a la salut sexual i reproductiva que puguin derivar d'experiències de violència sexual, incloent-hi les afectacions psicològiques i emocionals.
- Oferir la possibilitat de la interrupció segura i gratuïta de l'embaràs producte de violacions, especialment en els casos de nenes d'entre 10 i 14 anys, en els quals existeixen greus riscos per la seva salut i la seva vida.
- Oferir informació i mesures de prevenció en els contextos en els quals es puguin produir situacions d'explotació sexual de dones o de tràfic, lligades amb la pèrdua de fonts d'ingressos, la militarització del territori o l'ingrés de grups armats il·legals.
- Promoure observatoris específics dels riscos i afectacions dels projectes transnacionals en les dones. En el cas de les comunitats directament afectades, comptar amb dones de la comunitat (referents o lideresses) que puguin informar periòdicament sobre les afectacions que enfronten.
- Facilitar mitjans de transport i econòmics per fomentar l'estada en cases de repòs per defensores i lideresses sotmeses a situacions d'estrès continuat i amenaces, que estiguin d'acord amb els seus valors i pràctiques culturals.
- Oferir informació, tallers i intervencions terapèutiques per mostrar tècniques d'autocura en defensores i supervivents de violència, que les permetin minimitzar l'impacte dels danys soferts i detectar situacions en les quals requereixin d'ajut o acompanyament.
- En els casos d'asil o refugi en altres països i contextos, garantir que la persona defensora compta no només amb mesures de seguretat, sinó també amb una residència adequada a les seves necessitats i pràctiques culturals, i contacte amb persones afins als seus contextos d'origen, per evitar sensacions de desarrelament.
- En els casos de refugi temporal, garantir que siguin períodes de descans i evitar sobrecarregar les defensores i lideresses amb gires o amb massa activitats de sensibilització, com xerrades i debats, les quals poden provocar major cansament físic pels continus viatges o desgast emocional per haver de repetir els seus testimonis un cop i un altre davant de diferents auditoris.

8.3 Estratègies de reparació i memòria

Partim en aquest apartat dels principis i directrius de Nacions Unides per la reparació de les víctimes de violacions de Drets Humans, que estableixen que ha de ser l'Estat qui assumeixi les polítiques de reparació integral d'aquestes víctimes quan els causants dels danys no puguin o no vulguin complir amb les seves obligacions.

Aquests principis es basen en la restitució, que consisteix a tornar, en la mesura de les possibilitats, el territori i la comunitat a la situació anterior a quan es van produir les violacions de Drets Humans; la indemnització, que comprèn la compensació de tots els danys econòmics causats; la rehabilitació, que

inclou l'atenció mèdica, psicològica, jurídica i social; i la satisfacció, que es refereix a l'adopció de mesures per evitar la repetició d'aquests actes, la cerca de persones desaparegudes o la revelació completa de la veritat²⁴³.

En el cas de Buenaventura, han estat les comunitats negres les qui han desenvolupat la seva pròpia proposta de reparació integral del dany col·lectiu, és a dir, el que ha estat causat a la comunitat en el seu conjunt. D'aquesta manera, plantegen estratègies concretes, com l'aclariment de la veritat sobre les relacions entre els megaprojectes i els fets de violència ocorreguts a Buenaventura, i dels vincles entre autoritats, funcionaris, empreses i grans actors econòmics amb grups armats il·legals.

Tenint en compte aquest marc, formulen algunes recomanacions sobre la reparació i la construcció de memòria:

- Facilitar espais de diàleg amb autoritats locals i regionals per crear plans de reparació dels danys causats per les empreses, dotats de pressupostos i centrats en accions concretes i calendaris prefixats. Incloure mesures específicament adreçades a pal·liar els danys soferts per les dones, sobre la base de les afectacions assenyalades.
- Diagnosticar les afectacions que provoca en les dones la pèrdua de les seves fonts d'ingressos vinculades a ocupacions tradicionals, i prioritzar la seva reinserció laboral mitjançant mesures com la capacitat en altres oficis, la compensació econòmica a través de transferències i especialment la restitució de terres en condicions anàlogues a les que tenien quan les hi van ser arrabassades.
- Promoure també mesures d'ocupació específiques o compensacions per les dones que han perdut les seves feines a conseqüència de la irrupció de l'empresa, han patit persecució o criminalització contra elles mateixes o els seus companys, o han perdut els seus companys o familiars a conseqüència de la violència d'assassinats i desaparicions forçades.
- Reconèixer el context de violències sofertes per les persones de la comunitat i les seves ancestres quan han sobreviscut a la violència de la guerra i tenir en consideració aquests antecedents de trauma quan es plantegin intervencions de reparació del dany psicosocial.
- Fomentar la creació d'espais de memòria on supervivents de les violències puguin recordar i homenatjar les persones desaparegudes o assassinades, i recuperar els seus processos de dol comunitari.
- Assegurar l'accés gratuït i vitalici a medicació, proves diagnòstiques i teràpia per malalties de transmissió sexual, patologies cròniques i trastorns psicològics per dones supervivents de violències.
- En situacions de desplaçament forçat, planificar amb les comunitats les característiques que hauran de tenir els nous habitatges per dissenyar-los d'acord amb els costums i pràctiques culturals (nombre de dormitoris, espais de reunió a l'aire lliure com patis o porxos, tipus de cuina de gas o de llenya, sistema preferit per als banys, espais per al cultiu de subsistència o cria d'animals petits, espais per estacionar embarcacions i estris de pesca, materials tradicionals de construcció, etc.). Organitzar consultes i processos participatius per al disseny dels habitatges, en comptes de deixar que siguin les empreses les qui proporcionen sistemes d'habitatge d'acord amb els seus criteris i necessitats econòmiques.
- Consensuar amb les comunitats afectades les condicions requerides per les garanties de no repetició d'aquestes violacions de Drets Humans. Prendre aquests casos com exemples o precedents

²⁴³ Principis citats a "Asedio a las comunidades", p. 161

que alertin d'altres situacions semblants respecte de megaprojectes transnacionals que puguin afectar altres punts del país, o altres països.

8.4 Dret a la justícia

Respecte de l'accés a la justícia, observem d'una banda les conseqüències de la persecució i la criminalització de defensors i defensores del territori, que fan front als mecanismes punitius de l'Estat com la judicialització, la detenció o l'empresonament. En aquests casos, formulem recomanacions dirigides a les comunitats i les organitzacions (locals, nacionals i internacionals) que les hi donen suport:

- Oferir assistència jurídica gratuïta a les persones afectades per la criminalització. Assegurar una traducció del llenguatge jurídic adaptada al context dels seus interlocutors. Assegurar també assistència lingüística a través de traductors en el cas de comunitats indígenes.

“És un tema difícil, necessitava recursos econòmics per poder viure. Havia d'estar en algunes reunions i mobilitzar-me. No tenia clar si tindriem advocats per part de les organitzacions. Els companys deien que entre tots havíem de buscar un advocat i pagar-lo”.

Testimoni d'Hermelinda Claret Simón²⁴⁴.

- Proporcionar llocs segurs per les dones en els quals puguin descansar quan es desplacen a les ciutats per participar de les audiències judicials dels seus companys.
- Dins de les possibilitats, proveir de mitjans per facilitar que aquests viatges siguin segurs i minimitzar el risc de patir violències.

“A Guatemala també ens van donar suport, ens van donar lloc on dormir i menjar. La gent de CEIBA, junt amb els del CUC ens van donar molt de suport donant-nos lloc per dormir, ens van donar un microbús, ells pagaven aquesta despesa”.

Testimoni de Catarina Juan Ramón²⁴⁵.

- Atendre les necessitats de cures que se'n puguin derivar del desplaçament d'aquestes dones de les seves comunitats. Per exemple, observar qui queda al càrrec de nens, nenes i persones dependents, i cercar suport si s'escau.
- Oferir contenció psicològica a les dones que fan front a la criminalització dels seus companys. Aprofitar els desplaçaments a les ciutats per donar seguiment a l'acompanyament psicològic.

D'altra banda, formulem recomanacions específiques destinades a garantir el dret a la justícia per a les comunitats els drets de les quals han estat vulnerats:

- Garantir el dret a la justícia de les supervivents de violències i vulneracions als seus drets, a través d'una investigació efectiva que porti a identificar i sancionar els responsables dels delictes comesos.
- Garantir, també, el dret a la veritat de les persones els familiars de les quals han estat assassinats o desapareguts, per tal que coneguin qui va cometre aquests fets i sota quines circumstàncies es van produir.

---

244 A “Las voces del río”, p. 101

245 Ibid., p. 113

- Com a part del dret a la veritat, iniciar la investigació, demarcació i obertura de les fosses comunes que els testimonis assegurin que estan presents a Buenaventura, i procedir a l'exhumació i identificació de les persones soterrades en aquestes fosses, amb l'objectiu de restituir les restes de les persones víctimes de desaparicions forçades als seus familiars, per tal que aquests puguin elaborar el dol i soterrar els seus familiar conforme als seus rituals i tradicions funeràries.
- Preservar la seguretat de les persones que treballin en les exhumacions, així com dels familiars que col·laborin en la recerca amb els seus testimonis o amb mostres de sang per establir el perfil genètic de les restes humanes trobades.

Altres mesures vinculades al dret a la justícia estan relacionades amb la lluita contra la impunitat corporativa:

- En la recollida de dades i testimonis, incloure perfils multidisciplinars de juristes que puguin traduir les afectacions de les empreses en tipus penals previstos per les legislacions vigents, per promoure accions legals.
- Donar especial atenció a com es tipifica en cada context la violència psicològica o el dany moral i proposar reformes legislatives que ho contemplin.
- Validar els testimonis dels membres de la comunitat com a proves de les vulneracions de drets i els danys soferts, i emmarcar-los en l'àmbit dels convenis de Drets Humans internacionals per plantejar accions judicials contra les empreses que puguin transcendir l'àmbit local.

8.5 Participació de les dones

En els contextos previs a la instal·lació d'empreses transnacionals, plantequem reforçar la participació de les dones a les consultes, negociacions i processos de presa de decisions. L'objectiu és crear un marc en el qual les seves visions siguin tingudes en consideració, tant pels membres de la seva mateixa comunitat, com pels interlocutors governamentals o empresarials. Per això, proposem:

- Assegurar que una proporció representativa de dones pren part a les assemblees i processos de consulta prèvia i de presa de decisions. Es pot optar per sistemes de quotes (quantitatius) o per sistemes que garanteixin que la veu de les dones és escoltada, tinguda en consideració i respectada en un context menys hostil (qualitatiu).
- En les reunions mixtes, observar indicadors de com reaccionen els participants masculins davant les intervencions de les dones, quantificar el número de vegades en què intervenen les dones a una reunió, etc.
- Identificar i reconèixer els lideratges comunitaris femenins i enfortir el seu rol a través de suports específics i garanties de protecció en el cas en què visquin situacions d'amenaques i persecució.

9.

Fonts i referències principals

Sobre el cas de Buenaventura:

Gisbert, Tomàs; Pinto, María Jesús i Sulé, Javier: “Asedio a las comunidades: los impactos de una empresa catalana, Grup TCB, en Buenaventura, Colombia”, Taula Catalana per la Pau i els Drets Humans a Colòmbia. Disponible a: <https://www.taulacolombia.org/wp-content/uploads/2020/04/2015-Los-impactos-de-una-empresa-catalana-Grup-TCB-en-Buenaventura.pdf>

“Buenaventura, un puerto sin comunidad”, Informe del Centro Nacional de Memoria Histórica de Colombia, 2015. Disponible a: <http://www.centrodememoriahistorica.gov.co/descargas/informes2015/buenaventuraPuebloSinComunidad/buenaventura-un-puerto-sin-comunidad.pdf>

Estupiñán Valencia, Danelly: “Más puertos, menos comunidad. Impactos de la estrategia económica de ampliación portuaria en Buenaventura. Caso Barrio La Inmaculada, Comuna número cinco de Buenaventura”, Comité interorganizacional por los derechos de las comunidades que habitan los territorios ganados al mar en Buenaventura. Disponible a: https://renacientes.net/wp-content/uploads/2019/03/Buenaventura_compressed.pdf

Sobre el cas d’ El Quimbo:

Informe de la Comisión Internacional de Juristas, “El Quimbo: megaproyectos, derechos económicos, sociales y culturales y protesta social en Colombia”, 2016. Disponible a: <https://www.refworld.org/es/pdfid/57f795ac1c.pdf>

Sánchez Torres, Linda Pamela: “Cuerpos, agua y emociones: cotidianidades de mujeres en el territorio intervenido por la represa hidroeléctrica El Quimbo, Huila, Colombia”, Universidad Nacional de Colombia, 2019. Disponible a: <https://repositorio.unal.edu.co/bitstream/handle/unal/75743/1020719867.2020.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

Especial “Mujer y despojo en El Quimbo”, editat per Asoquimbo amb suport i recursos del Fondo de Acción Urgente de América Latina y el Caribe. Disponible a: <https://www.asoquimbo.org/es/especiales/mujer-y-despojo>

Sobre el cas de Santa Cruz de Barillas:

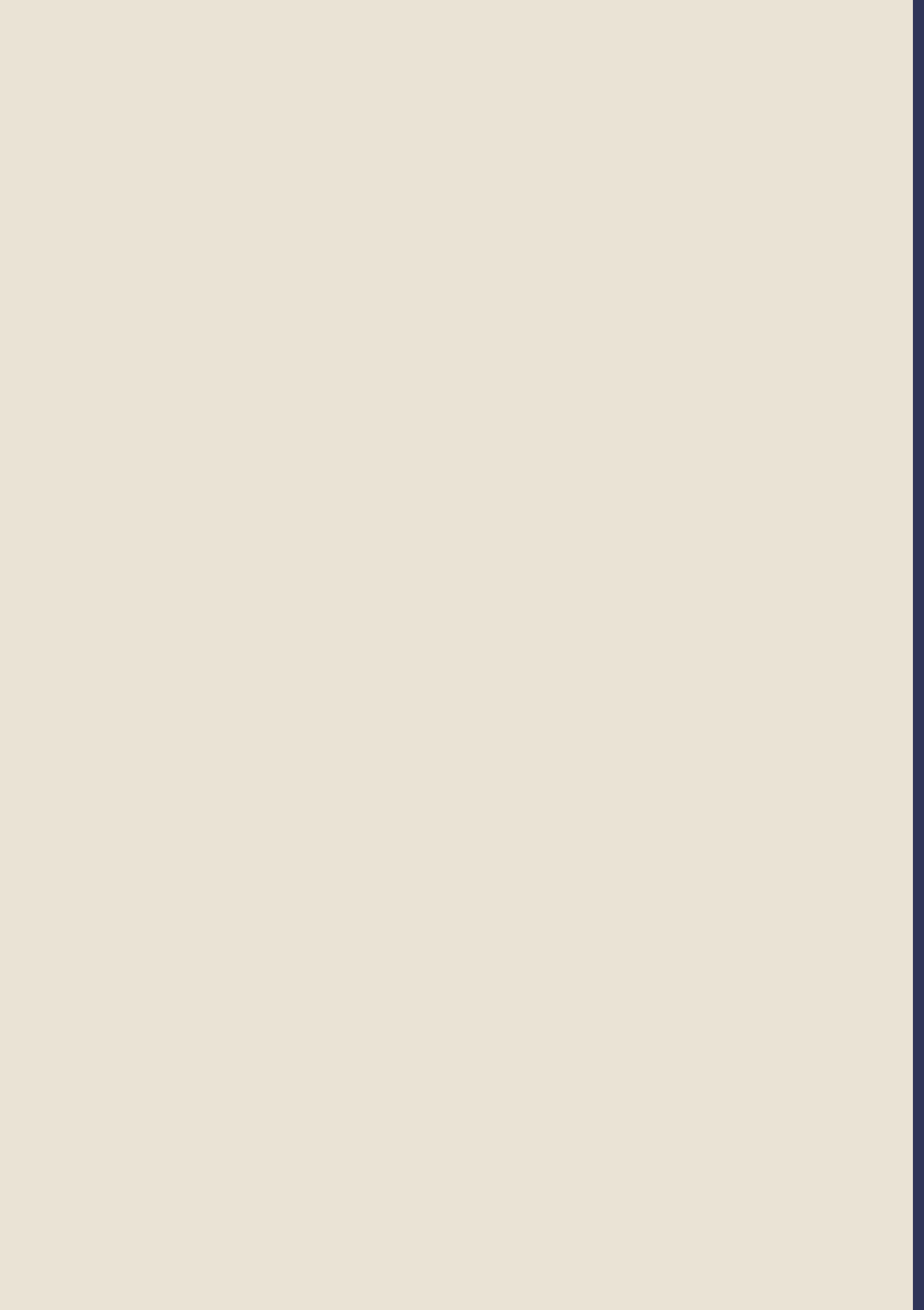
“Una hidroeléctrica española contra los pueblos indígenas. El caso de la empresa Ecoener-Hidralia en el norte de Guatemala”, Alianza por la Solidaridad. Disponible a: https://www.biodiversidadla.org/Documentos/Una_hidroelectrica_espanola_contra_los_pueblos_indigenas._El_caso_de_la_empresa_Ecoener-Hidralia_en_el_norte_de_Guatemala

“Las voces del río. Relatos de la persecución política en Barillas”, Unidad de Protección a Defensoras y Defensores de Derechos Humanos (UDEFEQUA), 2014. Disponible a: https://prensacomunitaria.org/wp-content/uploads/2020/02/Las_voces_del_rio._Historias_de_persecuc-1.pdf

Barcelona, Septiembre 2021

COOPER▶CCIÓ

www.cooperaccio.org